
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M - 2697

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/ अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
कात्यायनभाष्य अ. ५	कर्कोपाध्याय	वेदांग	पूर्ण	-	3/12	४०	संस्कृत	कागद	९	39		

श्री गणेशाय नमः ॥ अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शने ऽमावास्यायां ॥ श्रुत्यर्थमनुविधित्सुराचार्ये
णपौर्णमासमनुविहितं दर्शानामवसरप्राप्तं दर्शानुविधानं कर्त्तव्यम् तत्र च प्राक्कालीनः पिंडपितृयज्ञः
सोनुविधेय इत्यत आह अपराह्णे पिंडपितृयज्ञ इति अह्नोपरो भागो ऽपराह्णः तृतीयो भाग इत्यपरे वा
कुतश्चात्त पूर्वाह्णो वै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितृणामिति । पिंडपितृयज्ञ इति । होमस्य तादर्थ्यं द
र्शनात् । स एवैः प्रसक्तोथैतस्मिन्नेवोदहातीति । मासि मासि वोशनमिति च मन्त्रलिंगाद् वैषुत पुरस्तान्न पश्चाद्
ददृशोथैमोदहात्ती स्वाहस्य पिंडदानमेवाभिधीयते । न जुहोमादि । प्रयोजनं तत्करणे भाह्वतिः । चंद्रादर्शनम
श्चादृश्नापि भवतितन्मा भूदित्यमावास्याया विशिष्यते । तदेवोक्तमिति चेत् । नो ऽमावास्याशब्दस्य कर्मविषयत्वा
पिदृष्टपत्ते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्संचहोत्रामावास्यामिति । तत्र को दोषः । चतुर्दश्युपवासपक्षे पिप्राप्नोति ।
भस्तुतथेति चेत् । न । श्रुतिविरोधात् । यदैवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे इति । अनेन च सूत्रं बोध्यते । तस्मिन् क्षीणे

१ पूर्वापराध्येोत्तरमेति ३

अवश्यतया ५

इदं शाखांतरीयं चतुर्होत्रा नामक... आ पौर्णमास्यां आ... [illegible] ... अमावास्याया मिति ८

शाद्धसामर्थ्यात् ३

समासः २

एवास्य अर्थः ४

[illegible] तेषु न क्रिया ... ६

एम

पिंडपि... ७

चतुर्दश्या चसंयुक्ता अमावास्या भवेत् क्वचित् ॥ खर्वितां तां विदुः केचिद् गताध्वामिति चापरे ॥१॥२।

चातुर्दश्यां

कुतोध्ववितत:भव:९

दर्शा[illegible]काले पिंडपितृयज्ञ[illegible]नीति हि श्रूयते। स च परमसूक्ष्मः इतरस्तु प्रस्वहमेव भवति। एवं च सति परमस्य यवि
ष्टिरेव काले पिंडपितृयज्ञो नान्यत्रेति। यथा राजसूये पञ्च मध्ये आमावास्ये। दाक्षायणे यज्ञे खर्विकामावास्यायां।
दृष्टेपि चंद्रमसः परान्हे परमसूक्ष्मे इति क्रिमत एव च दैवेष न पुरस्तान्न पश्चाद्दहेत्येरिति स्यपोपलक्षणार्थत्वात् तस्मि
न्क्षीणे दृष्टे त्वप्यपरक्षीणे दर्घास्तमेदं हकुर्याद्दैवेऽथ पितृभ्य इति। दक्षिणाग्नेः श्रपणं होमश्च। गार्हपत्याद्वा
वनीयात्पवाहार्यं वचनात्। परिस्तीर्णं तत्पूर्ववत्सायमाहरनमेकपात्रः तमिस्त्रस्य वाच्यमानेन त्वापतेकस्प परिस्तरणमि
ति तन्निर्दृष्टाः। पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्च इध्मस्वचेति। दृहृताभा भूद्दिस्येकत्वादृति। अपरेणगार्हपत्यं चरुमपूर्णं
ऽस्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहंतीति तिष्ठन्। सजघनेन गार्हपत्यमिति वचनात्। अपूर्णता चरोः स्रुच
श्च अपूर्णं पितृणामिति। तूष्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः। न सूत्रमंत्रप्राप्तिरस्य पूर्ववत्सादुत्तरेण दक्षिणा
ग्निं तिष्ठन्नवहंतीति वचनात्। सकृत्फलीकरोति। फलीकरणं पुनः त्रिरिति पुनर्लोके प्राप्तमतः सकृदुच्यते। सा तंडुलम

पिंडपितृयज्ञो भवति।२

फलहः।२

चरुं मतिस्थालीसंस्था ९

तंडुलग्रहणविषयिणी यं ९

श्रीगणेशायनमः अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनेऽमावास्यायां श्रुत्यर्थमनुविधित्सुनाआचार्ये
णपौर्णमासमनुविहितंइदानीमवसरप्राप्तं दर्शोसानुविधानंकर्त्तव्यम् तत्रचप्राक्कालीनः पिंडपितृयज्ञः
सोनुविधेयइत्यतआह अपराह्णे पिंडपितृयज्ञइति अह्नोपरोभागोऽपराह्णः तृतीयोभागइत्यपरेवा
कुतएषात् पूर्वाह्णोवैदेवानामित्युपक्रम्यअपराह्णःपितृणामिति। पिंडपितृयज्ञइति। होमस्यतादर्थ्यं
दर्शनात्। सएवैःप्रसूतोयेतस्मिन्नेवोदद्यातीति। मासिमासिवोशनमिति चयत्कृत्यंयदेवैषुनपुरस्तान्नपश्चाद्द
दृशेयथैवोदद्यात्तस्याइत्यपिंडदानमेवाभिधीयते। ननुयहोमादि। प्रयोजनंतत्रकेरणैवाहुतिः। चंद्रादर्शनम
श्चादिनापिभवतितन्माभूदित्यमावास्यायाविशिष्यते। तदेवोऽस्त्वामिति चेत्। नोऽमावास्याशब्दस्यकर्मविषयत्वा
पितृदृप्तेः। चतुर्होत्रापौर्णमासीमभिमृशेत्संचहोत्रामावास्यामिति। तत्रकोदोषः चतुर्दश्युपवासपक्षेपिप्राप्नोति।
अस्तुतथेतिचेत्। न। श्रुतिविरोधात्। यदेवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्ददृशेइति। अनेनचसूर्यस्योपलक्ष्यते। तस्मिन्क्षीणे

१ पूर्वापराधरोत्तरमेति ३

समासः २

अवस्थतया ५

एम

चतुर्दश्या चसंयुक्ता अमावास्या भवेद्यपितृ॥ स्पर्शं कां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे॥७॥२॥

चातुर्दश्यां

कुतोध्ववसितः भवः

दर्शा[illegible]ककाले पिंड[illegible]ती तिहिश्रूयते। सं च परमसूक्ष्मः इत्तरस्कन्नस्वमेव भवति। एवं च सति परमसूक्ष्म यवि
त्रिष्ट एव काले पिंडपितृयज्ञो नान्यत्रेति। यथा राजसूयेपस्य मध्ये आमावासे दाक्षायणे पार्वणिकामावास्यायां।
दृष्टे पि चंद्रमसः परात्केपरमसूक्ष्मेयइति क्रिमत एव च देवैषम पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्यत इति समोपलक्षणार्थेत्वात् तस्मि
न्क्षीणे दृश्यतीत्यय यदक्षीणे दृघात्समेदृ ॐ हकुर्यो दृवे मथ्यपितृ मच्चेति। दक्षिणाग्नेश्रपणं ॐ होमश्च गार्हपत्याद
वनीयाः पवात्रोयं वचनात्। परिस्तीर्य तत्पूर्ववत्सात्त्रासादनमेकशः नमित्सवाच्यमानेनत्ताध्यतेकस्य परिस्तरणमि
ति तन्त्रिदृशः पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चा स्थंवस्थेति। इहूताभा भूस्निसेकत्वादिति। अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्ण
ॐ स्त्रुचं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहंतितिष्ठन्। संजघनेन गार्हपत्यमिति वचनात्। अपूर्णेनाच्चरोः स्त्रुच
श्च अपूर्णपित्रणामिति। तूष्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः। नयात्रमंत्रप्राप्तिरस्य पूर्ववत्वाद् उत्तरेण दक्षिणा
ग्निं तिष्ठन्नवहंतीति वचनात्। सकृत् फलीकरोति। फलीकरणं पुनः (निरिति) पुनर्लोके प्राप्तमतः सकृदुच्यते। सारतंडुलम

पिंडपितृयज्ञो भवति॥२

फलहः॥२

चरुस्तिस्थालीसंज्ञा ६
तंडुलग्रहणनिर्वापि मीयंत्र ७

१७

चतुर्थीं शरदि हिते १

२ इषत्पक्वं २

चर्थीं शारदि हितं ३

औदनिकमाज्यं सस्क्ता २ भावात् २

१ अंगानि प्रधान सदृशानि कर्त्तव्यानीति ५

अंगानि प्रधानोपकाराणि स्वनंतात् इह सत्र दृष्टांतपतितं ६

॥ पूर्वं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय सोमाय पितृमत इति ॥ सा स्थाल्यां चरुः सकलतंदुलवाची प्रसिद्धेः ॥ हैय

हविर्न्नत्वात् ॥ वाक्यप्रत्योषात् शृतत्वाच्छृतं पितृणामिति ॥ प्रसिद्धिरनैकांतिकी ॥ गुहण्ये पिसारत्र्यादप्रयोगात् पूर्णैवैदेवा

नामर्द्धपूर्णं मनुष्याणामुपर्येद्धं पितृणामिस घूर्ण ग्रहणं ॥ श्रपयित्वाभिघारयस्याज्येन ॥ ततु चौः स्मत्रापिहर्त्तैना

त् आज्येनाभिघार्येति ॥ तच्च यथा कथंचिदभिघारणमात्रं ॥ नियमभावात् ॥ उद्वासनं दक्षिणतः पितृत्वात् पूर्वेणानी

यमेक्षणेन जुहोत्यग्नये कव्यवाहनाय सोमायेति च ॥ तच्च वैकंकतमयमाहुः इति संबंधात् ॥ होमश्च यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेनै

व ॥ दैवत्वात् स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति दैव भरति ॥ न वा ॥ पितृकर्मांगत्वात् प्रधानोपचारन्यायाच्चांगानां

महापितृयज्ञे च दैवाज्यग्रहणे यज्ञोपवीतिविधानात् ॥ अयज्ञोपवीती भूत्वाज्यानि गृह्णातीति ॥ प्राप्तानुवाद इति

चेन्न ॥ अनन्यपरत्वाद्वाक्यस्य ॥ मंत्रलिंगाच्च ॥ कव्यवाहनाय पितृमत इति कव्यवाहनः पितृणामिति पितृसंबंधात् ॥

न साक्षिन्न वदैव होमः ॥ प्राक्सत्तद्दक्षिणेनोल्लिखति अपहता इत्यसुरा परेण वा ॥ अग्नौ मेक्षणमादधातीति ॥ दक्षिणेना

स्तुले २

एम

२

परेणवोल्मुकेनेति [illegible] ङ्गारं खान्तरएन। उल्मुकं परस्तात्करोतीत्यर्थः पाणी इति। लेखायाः उदक्पात्रेणावनेजयत्सेपसव्य

ः सव्येन दूरेण सामर्थ्यात्। अत्राभिनिवेशश्रुतिः [illegible] घाटितो दूरेण सामर्थ्यादिति। रक्तिश्चैवेदैवे भोजुरुद्धत्रे इति मनु

ष्ये मोप्यवं पितृणामिति। पाणेर्हि तीर्थचतुष्टयं अग्रे देवतीर्थं। मूले मनुष्याणामिति। अथैव पित्र्यं गुष्ठमूलं वा कनि

ष्ठिकाप्रदेशे वा। तत्रांगुष्ठमूले पितृतीर्थे समर्पयन्नद्भ्सपसव्यमिति। कनिष्ठिको देशो हि सव्यत्ता भवति। सा च पित्र्ये

नुचितेति। असावबनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीन् आत्मविनिनामादिशब्देकं यजमाने पितृप्रभृतित्रीन्

अवनेजयति। उपमूलं सकृदाच्छिन्नानि लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं पिंडान्ददात्यसावेतत्त इति। अन्नमिति चाप्याह

ः उपमूलमित्यत्र पर्विग्रहो नित्यसमासः। मूलसमीपे यानि सकृदाच्छिन्नानि तृणानि तान्युपमूलं छिन्नानि बर्हिष

स्तृणानि। अत्रापि पितृणामर्थे रुसुकलो लेखायां कृत्वा यथावनिक्तं यत्र यत्रावनेजनं कृतं तत्र तत्र पिंडान् ददात्यसावे

त्त इति पितृप्रभृति। ये च त्वामनु इति चैके। मंत्रशेषं कुर्वन्ति। अत्र पितरः सुतो [illegible] आतमनात् पिंडानामाभिमुख्ये

नोल्काः अग्रं दक्षिणं गत्वोद्धृत्य स्तेन मनसा दर्वीं कृ आतृप्यतामीमदन्तेति जपति। आवर्तनं तु नैव मार्गेण। अथोपपुल
स्य जपती सुपदेशात्। अत्र नेज्य पूर्ववन्निविं विस्रं स्नमो वः संजलिं करोतीति। विस्रंसनोपदेशात् सूर्वे मेव निवि
म्नंनिधानं। प्रतिनमस्कारं वांजलिकरणम्। षट् कृत्वो नमस्करोतीति वचनात्। षट्कृत्वो नमस्करोतीति मन्त्र
कारानुपदेशान्नेति चेत् स्यात्। महापितृयज्ञे उक्तत्वात्। षड्ढा नमस्कारानिति। श्रुतेश्च तुल्यत्वात्। एतद्वः स्तु पासति
सूत्राणि प्रतिपिंडं। बहुवचनोपदेशात् त्रीणि त्रीणि। ऊर्णा दशा वा। वेति विकल्पः वयसुत्तरे यजमान लोमानि
वा। उत्तरस्मात् हणाद्वे वयसी अभिप्रेते। ततश्चोद्धं पंचाशत्तां ऊर्जं वहन्तीरित्यपो निषिंचति पिंडमूलेषु। तर्पयतमे पितॄनिति
लिंगात्। अवधायावजिघ्रति यजमानः। स चायं यजमान संस्कारः स यजमान भागरिति वचनात्। ततश्चाध्वर्युरेव
जिघ्रति। अथावजिघ्रति प्रसवधीयं पिंडानिति। प्रतिप्रयोग सामर्थ्यादध्वर्युरेव प्रसवधाने स्व पूर्व प्रयोगान्नेति चे
न्न स्यात्। कालार्थत्वान्निरुप्याजं प्राप्त र्हो हन्मिति यथा। उल्मुकं सकृदाच्छिन्नाभाग्नौ। आदधातीति निवाप शेषः।

प्रजर्षेणेऽस्ताः प्रेताः परेताः मृताः तेभ्यो ददाति । अग्निध्वाः पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः यस्यासौ जीवपितृकः । तथा तत्र जीवत्सु प्रपितामहादिष्वपि तेषामन्यतमे जीवेनांते हिते पिप्रवर्त्तते दानं । इति चेन्न । न ध्यते ताः रहस्यात् । नव्येवतेन न ध्यायेकुर्यात् । जीवंपितरं चापितामहं वाप्रपितामहं वा लिङ्गस्य न दद्यादिति सांख्यायनेः अनुतत्वात् ॥ २
तातीनाः यं आपुद्धिं प्रथमे ... पिंडो दद्याद्धौ पुत्रदः स्मृतः । इन्द्रियस्तुतौ यो यैतस्मान्मध्यमप्राशयेत् ॥ ॥

तत्र च पूर्वं सकृदाच्छिन्नानि ढकत्वात् तत उल्मुकं । सकृदाच्छिन्नानि बर्हिः प्राहधातिपुनरुल्मुकमपि सृजतीति वचना
त् । अजादित्वात् स्त्रीत्वात् सकृत्वाच्च पूर्वं निपातः । आधत्तेति मध्यमपिंडं पत्नी प्राशातिपुत्रकामा । एतत्सर्वं समर्थ्येति वाक्यशेषः
पिंडपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह । प्रेतेभ्यो ददाति । जीवपितृकोऽपि दद्याति । जीवांतर्हिते पिंडदानं प्रवर्त्तत एव । पि
तृणां तृप्त्या विशेषविषयत्वात् । जीवपितृकस्य होमांतं कर्म स्यात् । न त्वेव तेजातूकर्ण्यः । यस्मात्तज्जीवेन स्वयं न न्वे । मन्त्र
तेदृ ... नेजातूकर्ण्यः किमिति न ध्यायेत । न जीवंतमतिदद्यादिति श्रुतेः । न जीवंतमतीत्य ददातीति ... खांतरे सुश्रवणात् ॥
अतो होमांतं कर्म स्यात् । अनारंभो वा । यथोक्तं अनारंभ एव श्रेयान् । कुतः दानस्य प्रधानभूतत्वात् । न च प्रधानाभावेऽङ्गा
नां प्रवृत्तिरस्ति । अतो अनारंभ एवेत्यवधार्यते । चतुर्दश्युपवासपक्षे अमावास्यायां पूर्वाह्णे दर्शयागः । तत्र चापराह्णे प
श्चात् पिंडपितृयज्ञः । अमावास्योपवासे पूर्वैः प्राप्नोति । तत्रानियमे प्राप्ते आह । पूर्वो वाऽगतत्वात् । पूर्वेण वा दर्शात् पिंडपितृयज्ञो
न पश्चात् कृतेन तदंगप्रतिपादकवाक्यात् पूर्वेद्युः पितृभ्यो यद्दत्तं निष्क्री यध्यातर्देवेभ्यः प्रतनुतेऽइति । अमावास्यायां पू

अनारंभो वा । कुतः २
होमांते कर्म स्यात् ६
१ अमावास्यां पिंड
यज्ञः परेद्युर्यागः १
अंगप्रतिपादिका मंत्र आह १
ओनोदेति सुत्र वक्ष्य
माण चतुर्दश्युपवास
स्तत्पक्षे । १

ओनोदसीड स्मस्कुर्वे
ण स्यावां चतुर्दश्यां
उपवासः अमावां
सं यागः इति प
क्षे ७

लम्भिहस्यद्विपणं॥१॥ अमावास्याशब्दस्य समभिव्याहारात् नाम्येन तेनगतासुभ्या॥ नन्वमावास्याशब्दः कालवचनो न कर्मवचनः। मैवं। कर्मणोप्यसौ वाचक एव। तस्मात्समभिव्याहारण्यात् यएवंविद्वानमावास्यायां यजत इति॥ तथापि कथं निश्चयः कर्मैवाभिव्याख्येयं इत्येते॥ फलकल्पनापरिजिहीर्षया कर्मैवाभिधायित्वमंगी क्रियते। निषूयवचनं चांगत्व मेवद्रढ़यति॥२॥

शोध्योयं।

+कुतःप्रकरणभेदात्२ वैभवति। इदमेवविचार्यते। किं पिंडपितृयज्ञोदर्शांगं। उतानंगमिति। किं तावत्प्रासं। अनंगमितिब्रूमः। प्रकरणकालत्व लिंगाः। नुग्न हवचनाः नाहिताग्निश्रुतिभ्योः नंगं प्रकरणपरिपठितमंगं भवति। नचायं तत्प्रकरणे पठ्यते। किंच काल भेदात्। पूर्वाह्णे परान्हे इत्संगत्या नां चैककालता भवति। अपिच लिंगं भवति। यद्भ्रामणागृहीतः पौर्णमासेन यमेत पिंडपि तृयज्ञेनैवामावास्यायां वृहं धे। अमावास्यमंतरेण पिंडपितृयज्ञं दर्शयति। तच्चानंगत्वउपपद्यते। अनुवचनमत्रपृथगृह णं भवति। कथमेषां पितृयज्ञोनंतरितो भवतीति। अथांगं स्यात्। कथमेषामावास्यः हविरनंतरितं भवती सुक्तेदधा वैसमावास्याग्रहणेवानुगृहीतः पितृयज्ञः। अनुग्रहवचनं पृथग्नोपपद्यते। अपिचानाहिताग्निश्रुतिर्भवति। अप्य नाहिताग्निनाकार्यइति। अंगत्वेहि दर्शे असत्वेनक्रियेत। ततोप्यनंगमिति। अंगं वा समभिव्याहारात्। अप्यवांगं पिंडपि तृयज्ञः। कुतः एतत्। समभिव्याहारात्। सन्निधिसंकीर्तनेनाभिव्याहरणं। समभिव्याहारोवाक्यं वाक्यादिरसमर्थः पूर्वे द्युः पितृभ्यो निः क्रयं कृत्वा प्रातर्देवेभ्यः प्रतं तो। पशुनयेनविना न भवति तत्र दर्शे लक्षणं तु रोषं तेलं तस्मादंगमिति

एम
४

दर्शे यो यागः तस्मि (?) प्रश्नः
इदीप्रशस्याः (?) सुप्तः
=गाः भोपतः (?)
पशुःपात्रः (?) = तत्यभा (?)
भाग्य (?)

ग॰॥ मय तस्य त्रसत्रे पिंडपितृयज्ञः प्राप्तः तलोपोनभवती हाथ्रं पूर्व ८
श्रौताग्निं विना स्मार्ते नस्यर्थेभवति ७

+तादर्थ्येन
+इतियावत्। पर्यायपदं १

Margin notes (left):

+कुतःप्रकरणभेदात् २
४
सौमिमिम्मतात्सारेण दुर्द्वपक्षरूपं संतुष्टं २
दर्शेगंदर्शयति ८
पुरोडाशेन
अमावास्यायागस्यास्या नापसापितस्य श्रौतविधी यते ६
तदेववाक्यमाहरति २
येनदर्शेनविनायपिंड पितृयज्ञोनभवतीतित स्यैवांगं।१

Margin notes (right):

सौमिमिम्मतानुसारिदर्दुर्द्वपक्षरूपं सूत्रं सुभोमि—अपराह्णे पठितं २
तदर्थमेवरूपैबलं अंगत्वं। यदिमर्थमपि नोपदिश्यते। ससषी प्रधानइतियावत्।१

१ प्रवर्ग्य इष्टि चतुर्दशकांडे पठिते तथापि तृतीयकांडस्थसोमस्य अंगं भवति॥ तथा अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेति श्रुत्या सौत्रामणिरेकोनविंशतितमेऽध्याये पठितेपि एकादशे अध्याये पठितसोमस्य अंगं भवति १। अग्निहोत्रार्थं मुहूर्तेनापि भाय क्षिलत्वा ... तत्रैव भवति नपुनः प्रकरणं २

यत्तु प्रकरणभेदादनंगमिति। प्रकारणांतरस्थमधीतमप्यंगं भवत्येव। यथा प्रवर्ग्यः सौत्रामणी चेति। भिन्नकालम
प्यंगं भवति। यथाग्निहोत्रार्थे मुहूर्तं रणं लिंगवचनं दृष्टम्। अनुपहूतवचनं अर्थवादोंगत्वमुपपद्यते। अप्येना हि

लिंगवाच्यनियंदर्शपि नापि केवलंपिंडपितृयज्ञस्य स्थानं। नहि यज्ञस्य नस्याति भारः। २

तां गार्हपत्यानिनाकार्यमिति वचनं। तस्मादंगं पिंडपितृयज्ञ इति। पिंडपितृयज्ञः साकल्यत्वादनुविहित इत्यानीमावास्यामनुवि
धीयते। श्वोनोदृष्टेतिस्म दृष्टेवा पर्णशाखां छिनत्ति शमीशाखां वेषेत्वेत्यूर्जेत्वेति वा। श्वः उदेता चंद्रमा इति तस्याः पर्णशाखां छिनत्ति। कुत एतत् तदुदैकैदृष्टौ वेषे संततीति वचनात्। अदृष्टेवा। तत्कुतः अमावास्यायां। अमावास्येनयज्ञे

चतुर्दश्यां पर्णशाखां छिनत्ति ५

तेति श्रुतत्वात्। पर्णः पलाशः। शामीलीवा। शामीमयीत्यर्थः। इषेत्वेत्यूर्जेत्वेति वा। तामाच्छिनत्ति षेत्वोर्जेत्वेति
हि श्रूयते। नच अनयोः मंत्रयोः करणत्वात्समुच्चयः। छिनत्ति निवेशनयोः साकांक्षत्वात् छिनत्ति इषेत्वाभ्यां संबध्य
ते। कुतः साकांक्षत्वादुभयोः छेदने विनियुक्तत्वात् तामाच्छिनत्ति षेत्वोर्जेत्वेति। सन्नमयामि चोत्तरे। तत्कुतः ऊर्जे

अनुमार्जनेन्यपर्णादीनां पातनेन प्रगुणीकरणं ९

त्वेत्यनुमार्ष्टि इति वचनात्। अनुमार्ष्टीति च प्रगुणीकरणं। यद्यपि मंत्रलिंगादेव प्राप्तं आचार्येण नाभिहितं। एवं चस

इद्ममपि वाच्यनियंदर्श २

तिह्रावपिमंत्रौ माध्यंदिनपाठाच्छेदनेपुच्येते। विकल्पेन। उत्तरस्त्वनुमार्जन एव काण्वपाठात्। बहुलपलाशाग्रमधु
पाग्रं प्रागुदीचीमन्यतमां वा। अन्यतमां इति वचनं सर्वदिग्विषयं। प्राचीमाहरति। उदीचीमाहरेत्। प्रागुदीचीमा
हरेतीति वचनात्। व्रतमुपैति। अनिर्दिष्टकालस्य ग्रहणाच्छेदनस्यावसरविधिस्तस्येदमुक्तं। तत्रश्च व्रतोपायनी
मात्रानंतरकालं छेदनमिति। तस्मात्सिद्धं प्रकरणाविभागात्। तत्र कारोपदेशाच्च। पौर्णमासवदस्येति। व्रतग्र
हणे नियमो माभूदित्यत आह। पयोत्कं वा। मातृभिर्वत्सांस्तु ६ स्तन्यवत्स ६ शाखया योपस्थानंतिवा यव स्येति। सं
सर्गश्च मेलकः वत्सस्य चोद्दिश्यमानत्वात्तत्रिवत्समुपस्पर्शनं। लिंगं चाविवक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव। क्वचित्तोप
देशात्स्तुं वत्सानिति। यद्दिवत्सस्य च्छागः स्त्री। विधेयो पित्तदेवमनुपपद्यते। तथा च पाणिनिः ग्राम्यपशुसंघेष्वतरु
णेषु स्त्री। इति स्त्रीशब्दः साधुर्भवति। तरुणेषु तु पुंशब्दाहरति। एवं वसतिस्त्री वत्सा। अपि गावो गृह्यन्ते। उपायवस्येति चैके।
मंत्रशेषं कुर्वन्ति। उपस्पर्शनं चैष्टयं करणार्थे उत्तरसूत्रात्। देवो वः सविता मातृणामेकां आहृत्य। शाखयोपस्पृशन्ति

(interlinear gloss) व्रत ग्रहण प्राप्तिः ... अविशेषात्

(left margin) ५
नन्विमर्थमिदमुच्यते पौर्णमासवदस्येति। अनेन प्रा सत्यादि स्थितेस त्रौत रईति। २

(left margin) वायवस्थ इति पुंस्त्वं लिंगं। बहुवचनांत पोर विवक्षायां तं व्या एवं स्त्रीवत्सा अपि गावो गृह्यंते। ७
अग्निहोत्र एव स्थापि ति विवेको पदानां दन्य त्रानियमः। अत्र तु नियमः। व [illegible] गृहीत वस्य तथैव मिथ्यीयते ७

(right margin) २ पु वायव स्थोपायव स्थइ ५ ति मंत्र १ छ २
संयोजिता नां वत्सानां मातृभ्यः पृथक्करणार्थं। १

एते साक्षाहरणादयो धर्माः साक्षदेहस्था — याम्नाताः प्रशस्ता भीडीते प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्यो द्यौ दोधोस्ते धर्मा अभ्युपेमाः ५

मंत्रे बहुवचनं सूत्रे एकवचनं अयमेव अन्यायः २

वृसेनव्याह्वसेतिवचनात् एकस्याश्वो पसर्त्तोनेसर्वासांसंस्कार इति। कुत एतन्मंत्रे बहुवचनोपदेशात्। आप्याय

ध्वंमघ्न्या इति। तत्तश्च वर्हिनी इध्मेदमिसत्र मंत्रो विपरिणम्यते इति। संप्रदायः अपरे त्वं न्याय निगदत्वाद् विपरि

णाममिच्छंति। येवोऽस्य रूपतेन तस्या एव संस्कार इति। बहुवचनं पूजार्थं। एता उत्राउपसः केतुमक्रमतेतिवत्। ऐं

द्रं भवति माहेन्द्रं वा। मंत्रे हि इन्द्रशब्द एव दृश्यते। स एवमा भूदिति। तत आह। माहेन्द्रं चेति। अतश्च विकल्पः तच्च वचनात्

तद्धैके महेन्द्रायेति कुर्वंतीति। यजमानस्य पशुनिसम्पणार सामन्तरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति। द्वे लग्न्यगारे

तयोरन्यतरस्य पुरस्तादुपगूहनं। यजमानग्रहणं च पशुविशेषणत्वाद् द्रुयजमानके पिनोस्यते। पशुभूतां तु क्रत्वंग भू

तानां पालनमिहेष्यते। ततश्च वर्हिनी इध्मेति विपरिणामः। मूलादुपवेषं करोतीति वेषोस्फ पवेष इति। मूलतः शाखा

परिवासोपवेषं करोतीति वचनात्। उपवेशु निष्पत्तौ च मंत्रः शाखायाश्च परिवासनसंस्कारः तत्तश्च केवलायामामि

क्षायां तूष्णीमेव शाखापरिवासनं। परिवासितन्याहि पयसोपकरणमिति। सान्नाय्ये शाखार्त्तयोगात् सान्नाय्य

लाभणि दत्तानुनार्य सोऽहं कुर्वधन स्थर

आप्यायस्व मघ्न्येति विपरिणामः। राज कुयेअसौ वाहिनी गोवर्णनि अतः तस्य संबंधिन्यिधायाप्रोक्षयति ३

७ अत्र पशुव्याहीति बहुवचनादत्राविवादे अतः पशुपाकू

मूलतउपवेषं करोतीति संबंधः ८

एवंसतिदाहनरहितायांपौर्णमास्यांनशाखापाकरणार्थीयाः शाखायाः अमावास्यपक्षेवायशाखाछेदोनकार्यः॥१॥

एवोपवेषः कुतः शाखासंयोगात् । शाखोपरिवास्योपवेषं करोतीति । उपधानाद्धोमः योवाहाचृः पक्षस्याहत्तौ । उप
धानार्थत्वादुपवेषस्योभयत्रप्रवृत्तिः ततश्चशाखाभावेवारणोभवति । कुशैः पवित्रमितिपवित्रमस्यांबध्नातिकु
शैः । कुशैः पवित्रमित्यनेनमंत्रेण । कुशानेवपवित्रंबध्नातिशाखायां । तेचैतेपरिवासनपवित्रपवित्रबंधनेशा
खोपगूहनात्पूर्वंकर्त्तव्ये । अर्थाद्विपाठेबाधतेइत्युक्तं । विरोधेयस्तस्यस्तादिति । पश्चाच्चपरिवासनादेःक्रिय
माणेतस्युपगूहनमदृष्टार्थंस्यात् । दृष्टार्थताचास्याः शाखायाअनाशार्थइति । दृष्टेचसतिनअदृष्टकल्पनासाध्वी ।
अतः पश्चादुपगूहनमिति । तद्बहुभिन्नबृहद्वेणपिधीयते । तांवाबध्नाति । वाशब्दोविकल्पार्थः यवाग्वाग्निहोत्रहोमस
मयत्तस्ताः रात्रिंताः रात्रिमितिवचनात् । पक्षमध्येअमावास्येनयवाग्रुनियमः हुतउपसृष्टांप्रबृत्ताहिसाह । हुते
ऽग्निहोत्रेहोमधारमाहोपसृष्टांप्रब्रूतादिति । प्रोक्तेघोरसीतिस्पासाहानं । उपसृष्टेतिप्रोक्तेहोमधाप्रतिप्रश्ने । घोरसी
तिस्पासाहानं । तत्राधिश्रयणार्थंमंतश्चवायंमेपमसिअधिश्रयणभावाद्धनाहानं । कार्योपसाचवपाश्रपण्यो

एतानेविपरिणामः। द्यौस्त्वाः पृथिवी त्वं इति। मातरिश्वनः इत्यधिश्रयति स्थालीं। वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां
करोति उक्त्वा। प्रागेवेति विकल्पः तत्रैतन्मते तं प्रागुदग्ग्रहणं। स्मार्त्ते हिवचनं मंत्तरेणापि प्राप्तोसेव प्रयोजनं। तदपश्चा
देश्रोतं प्राप्यश्रितं। वाग्यतो रोहयत्यस्य शूद्रेण। रोहयतीति कारितत्वाद्वध्येषणा। गां धुक्ष्वेति। शूद्रपर्युदासाच्च स्मृति
पवैतरूपमोरभनुत्ता। स्थालीमन्वारब्धे देवस्त्वेसासिंचमानेजपति। स्थालीमन्वारब्धे यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमानेज
पत्साध्वमुः काममधुक्षदिति प्रश्नः कां दुग्धवानसीति दोग्धारं प्रच्छति। प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह। अमुमिति प्रोक्ते गो दोग्धा
नाम्नि सा विश्वायुरित्याह। एवमितरे उत्तरे भ्यां प्रतिमंत्रं। एवमितरे द्वे दोग्ययहति। एवं त्रयाहेष्वसमस्तक्रियोपदेशात्।
अयं तु विशेषः उत्तरे भ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रमभिद्धाति। विशेषस्त्वाग्गुत्तराभ्यामन्वारब्धे। दोहयतीति वाक्यपरिशेषः। अ
न्वारंभवाग्यमनयोश्च प्रतिषेधाज्जपो भवसेवा उत्तरे दोहयती सेतावमुक्तेन प्राप्तेति किं यस्मो दुग्धं तत्तदत्त आह।
यावत्समधिकारात्। यावसः स्वगावः तावसरति। कुतः एतत् अधिकारात् अपरिज्ञानेसत्यधिकारो अवच्छेदकः।

तावतीनां सर्वासां दो
हने अधिकारो क्षियतः
पुनस्तु श्रेदोहनपरिमा
णाभावे स्थाने सति अ
वसुयाधिकारात्
अवच्छेदः

क० भा०

७

नित्यो वा नित्यत्वात् नित्यो वा रुध्यंते। तत्त्वे हि त्रिसंबहुवचनं स्यव स्थितं। ननु चतुर्थो ह्यावपि भवस्येव। तस्समेवं। आरित्या
मर्थ्यात् तत्त्वगतमेव बहुलमद्रियते। उक्तं हि बहुत्वे हूतः। रात्र्यायेर इति किमित्युत्तरगतं गम्यते। हरिणा च। इत्युपतेचा
ममर्थो यथा बहुवचनश्रवणे तत्त्वगतमेवोपादीयते। कृष्णा भौमा धूम्रा आंतरिक्षा बृहंतो दिव्याः शबला वैद्युताः।
सिध्मास्तारका इति। पंचबहुवचनान्यनुपक्रम्य पंचैवैंद्राग्नं पति। अर्द्धमासानां वा एतद्रूपं यत्संवत्सरशिन आलभंत इति। प
रिशालनमानयति संप्रेष्य अग्निमिति। तद्व धुर्युरानयति। होतृमात्रे स्वस्य श्रुतत्वात् तद्धास्यांतन ति प्राघुत्तप्रोक्षणेंद्रस्य ते
ति। प्राप्त हि तत्प्रोक्षणेति संप्रदायः। नेत्यपरे। तद्धा प्राप्त हि तत्प्रोक्षणेत्येवमवस्पत। अतः प्राकृताद्दृस्य पूर्वकालत्वं विलत्त
पूर्वं यद्भूतं प्रोक्षं। सायं होमप्रोक्षणे [illegible] मिति। इंद्रा [illegible] सर्थः आननक्रीति आतं चेप्रक्षिप्य तितचिह्नपं सचसं
कोचनार्थः संकोचः काठिन्यं। तत्सायं होमप्रोक्षणसुकरमिति। इंद्रस्येति चोपलक्षणं महेन्द्रस्यापि भावात्तद्देके म
हेन्द्रायेति कुर्वन्तीति। सोरकेना परिधास [illegible] विष्णो हव्यमिति। अथोदकवतोत्तानेन पात्रेण परिधातीति

एतेषां देवा ... पश्चवः ...

+ दश० + + यत्संवत्सरशिनो +

बौधायनसूत्रे ... नित्यस्यसत्ता इति ७।

—च

एम

७

बौधायनसूत्रे। तस्मिन्काले प्रातर्दोहनं धेनुं दोहयत्युदगग्रेण पवित्रेणा त्रानन्ति॥ २

पा

वचनात् निधायवत्साकरणं पूर्ववत्। निधाय तस्योवत्सापाकरणं पूर्ववत्। तत्र पयः ऐंद्रं पयो मावास्यायामिति। प्रा

दर्शपूर्णमासयोः

तरग्नेय ऐंद्राग्नश्च द्वादशकपालो। ऐन्द्रं पयः सएष तु भयत्राप्यनुत्त आग्नेयोष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणं। अमावै

घं वसुर्वेसन्नीस्युपक्रम्य तस्माद् ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीत्याह। तच्चेत्तरत्र पयः निर्द्वंद्वं प्रातर्दोह

नमन्त्रमित्याज्यं निर्वापेत्। नेत्रप्रातर्दोहनमन्यस्मिन्पात्रे कर्तव्यं। अन्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायंदोह स्यतत्रैवातं

वचनं। परिशालनानंतरं कृत्वा सायंदोहपात्रस्य प्रातर्दोह ० श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्याभावनमिति प्रातर्दोहं श्रपयि

त्वा सायंदोहाहरणं। यथा सूत्रे दृष्टा पर्वना भवति। अभिघारणं च पयसः उभावनमीति प्राणदानं तदुभयोः। श्रुतस्यो

पेवघनी तिश्रुतेः अपर्यायं कृत्वात्कुंतिग्रहणं। दर्धौ हि पूर्वं क्रमइति। यद्दत्व घृति तद्कृतस्य प्रथमं। समस्यमार्जनं सा

खापवित्रेण सह मार्जनं। तच्चपुनः शाखायामेव कर्तव्यम्। मार्जनमात्र एव श्रवणात् इत्यग्न्योरिति कूहनं। ननु

च यथा देवतमन्त्रु द्दिसुक्तत्वात् स्वाध्यमेनतत्। न। समाम्नाय त्यापनार्थत्वात्। अतप्यमाने हि समाम्नाये पराहिनापू.

सा आयपयश्च आम नंमः २

बस्दरू. पा ३

पयसन्नमितिप्रसिद्धं पयसिद्ध्यप्रभेपः ५

पायविरुद्धाधु तिग्रहणं। आयनदे अः अवदानप्रा प्रोक्तिप्रथममसंत्र हृदिति ७

तथापवित्रं पुनर्मार्जनानंतरं शाखायां बध्नीयं २

पा २

अवदानग्रहणमथ प्रपयसः पश्चाद्दध्यं खयापनं तु दधि पयसः ६

प्रक्लतौ निकृतिक्रमे णसंभवदेव क्रमनियमः। यथा सा नाय्य द्धिपयः पूर्वं तथा प्यमि सतः पयसइति ७

कं॰ भा॰

८

वींनन्यायेन इन्द्राग्न्योरिज्यमानस्य पूर्वं न्यूहनं शेषेणैव प्राप्नोति। तस्मात्ताध्यूक मिन्द्राग्न्योरितिन्यूहनमिति। सहत्वा
स्वधा प्रस्तरेणानुप्रहरणं। प्रस्तरप्रहरणस्य निर्ज्ञातकालत्वात्। प्रस्तरेण सहत्रगयंकां प्रहरन्तीति वाक्यार्थः। परिधिं
सहोपवेषं जुहोति जुहोमि स्वेति। मंत्रभेदाच्च कर्तृभेदः। ततश्चाग्नीदुपवेषं जुहोति। पौर्णमासवदस्य दर्शस्य
नवाधमतिदेशः प्रकरणसाधारण्यात्। साधारणत्वात् धर्माणां। एवं चोभयत्र गुणकामहति रविशेष। इयांस्तु
विशेषः असघः सोमयाजी सन्नयेत्। सोमयाजिनो नियमः कामादितरः। तस्मादस्य सोमयाजी सन्नयेन्नये
दिति। त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। तस्माद्त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति श्रुतत्वात् दर्शपूर्णमा
सग्रहणं न कर्तव्यं। उपक्रमादेव तत्सिद्धेः कर्तव्यं वा। आनंतर्यात् सान्नाय्यस्य तद्गुणकविषयत्वेवमाभूदिति। पं
चदशाहदाक्षायणयज्ञी। यद्युदाक्षायणयज्ञी स्याद्दर्शपूर्णमासौ पंचदशैव वर्षाणि यजेतेति। अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात्।
एवशब्दः स्वार्थे। यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं। एवं दर्शपूर्णमासावपीति। उभयोस्तुल्यशास्त्रत्वात् यावज्जीवं अग्नि

त्रिंशत्स्वर्णवीनीतिसूत्रं सान्नाय्यपक्षेपि दर्शपूर्णमासविरितष्टः सान्नाय्यपक्षः त्रिंशदर्शपर्यंतः ... इति प्राप्तं तदेवमात्रसिद्दर्शपूर्णमासग्रहणं ८

अदितिष्टगुणकामा
र्था स्यचानस्यपक्षाद
यो न प्रवर्तते इतिव्ह
लोप तिनि भवतीति

सान्नाय्यस्यप्रस्तुतत्वा
त्सान्नाययोरेनदर्शपू
र्णमासयोर नियमो
माभूदितिपुनर्दर्श
पूर्णमासग्रहणं २
दर्शपूर्णमासयागः २

भि

ह॰

उभिश्चयेद

एम

णयर८

अतिदेशो नाम। यत्र विहिताधर्मास्तमतीत्यान्यत्र तेषां देशो यथा देवदत्तस्य भोजनविधिः शालिसूपमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्य इति तमेव विधिं यज्ञदत्तेऽतिदिशति देवदत्तवद्यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति॥ अतोऽक्रमप्रयुक्तां हरति प्रकृताः कर्मणो यस्मात्तत्र तस्मात्तु मानेषु कर्मसु॥ धर्मप्रदेशो येन स्यादतिदेशः इति स्थितिरिति॥ २॥
तथा चोक्तं। प्रकृतात्कर्मणो यस्मात् [illegible] इत्यत्र अतोऽधातुनिर्देश इति स्मरणात्। ८॥

होत्रं जुहोति। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेति। दर्शपौर्णमासयोः सान्नाय्यं वत्सौत्थानुविधानं कृतं। इष्टानीष्ट- + रसान्नाय्यवत्सो १

दर्शपूर्णमासयोः २

साधनगुणकं तेनसम तत्र च पयसा विधत्ते। सा च दधिपयोभ्यां साध्यते। विकारत्वाच्च धर्मातिदेशं प्रत्यपेक्षां किम- पयस्यायां विकृतिरूपत्वात् धर्मातिदेशा मपेक्षते २

पयस्यायां ३ सौर्यं चरु २

त्र दध्नो धर्माः उत पयस इति। अनेनातिदेशप्रसंगेन भावनातिदेशः सर्वोऽभिधीयते। तस्य वैकल्पत्वाच्च विशेषाणामति-

अतिदेशपूर्वकत्वा अनि [illegible] घालि देशा विधीयते। [illegible]

देशं [illegible] हो बाधश्चेति। तत्र यावद् अतिदेशविचाराः क्रियन्ते यावदूहः तिसृचोर्नामसु यागत्वं प्रतिपाद्यते। सोमेन च शरमयं बर्हिः २

हं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमालभेतेति चैवमादिषु

वेदलक्षण शास्त्रप्रमाण शाकि याणां

किं यावदुक्तं निर्वापमात्रं आलंभमात्रं च [illegible] उत यागा एत इति। शास्त्रलक्षणत्वात्कर्मणो यावदुक्तान्येतानीति प्राप्तमु-

निपात आकः

च्यते। कर्मेत्यनुवाद द्रव्यदेवतायुक्तो यजतिः कर्मेत्यावृत्तावपाकरणाद् योऽद्रव्यदेवतायुक्तः स यजतिः प्रत्येतव्यः यागः

आख्यातशब्दो २

प्रत्येतव्य इत्यर्थः। यद्यपि यज इत्येजिरिति धातोर्निर्देशकः तथापि तैः सद्रव्य [illegible] देवतासंयोगाभावात्तदर्थे ए- धात्वर्थ [illegible]

यद्यपि यजतिशब्दो धातुमात्राभिधायी ने। धातुनिर्देशिक स्तथाप्यत्र योगपरो देशः। [illegible] द्रव्यदेवता संयोजप्रयोजनाभावात्। यागस्य द्रव्यदेवतासंबंधो यतेति २

व गत्यन्ते द्रव्यदेवतायुक्तः कर्मशब्दो याग इति। कुत एतत् द्रव्यदेवतासंयोगात् पश्चाद्द्रव्यसद्देवतोद्देशेन त्यागः स

कर्मशब्दो [illegible] गइति। कुत एतत्। द्रव्यदेवतासंयोगात्। युध्यर्थ्य द्रव्यसद्देवतोद्देशेन त्यागः स यागः ०

उत्पश्यमानेकर्म। किंकेनरूथमिलाशीकं भाविनयसंबंधमुत्पश्यते।७
तन्द्रिताभिर्देवतासंबंधोनिर्वपतिशब्द औषध्यद्रव्येकृताकपालयजसेसेतौलिंगैर्दर्शपौर्णमासिकोविध्यंतः।७।

श्रुतिरपिनिर्वपसादौ शब्दे श्रुयते। यागंद र्शयति

कु० भा०

१

यागः इति। द्रव्यदेवतायुक्तेचकर्मेणाद्वेयागंदर्शयति। मैत्राबार्हस्पत्यंचरुं निर्वपन्तीत्यभिधाय। तमोरुभयोरवघा
त्याह मित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याहमित्राबृहस्पतीयजेतिवषट्कृतेजुहोतीतिसहानुवाचनविधिपरेवा
क्येयागंदर्शयति। तथा पशौ अग्नीषोमाभ्यांछागस्यहविः प्रेष्येतिवषट्कृतेजुहोतीप्रेषविशेषविधिपरेवाक्येया
गंदर्शयति। एकंकैस्याश्रितमपिचलिंगंस्थालीपुलाकवत्सर्वत्रगमकं भवति। न्यायस्यतुल्यत्वात्तस्माद्यागाय

स्थालीवत्‌र।
ननुयथयत्रनिर्वा पविधिर्नियागोदृश्य तेतत्रतथाभवतु अ न्यत्रनभविष्यतीति संश्लोकधस्य त आह।८

एतदिति। यागेषुसत्सुकिंयागमात्रेभव ... तुतधर्मा अपिसंति। यदाचसंतितदाकिंपूर्णाहुतिका। उतअग्निहोत्रिका
उतदर्शपौर्णमासिका। उतज्योतिष्टोमिकाइति। अथदर्शपौर्णमासिकाएवेति। किंतावत्प्राप्तं। धर्माणामनाम्ना
नारधर्मकाइति। एवंप्राप्तेभिधीयते। दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्। सामर्थ्याद्धिसंदेहेजुहूर्मेसत्तायां
तद्विशेषे ... च। साधारणधर्मसत्तायां। तावत्एवमेताश्रुतयः समर्था भवंसर्थ्यवत्सो भवंतीसर्थेः इतरथासापेक्षाः
ससोनर्थिकाएवस्युः तत्कथंसोमेयागेनब्रह्मवर्चसंभाविदितिअपरिपूर्णवाक्यं। यत्रनामअपरिपूर्णेतत्रअध्याहारे

एम

१

सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदिति। अयं शास्त्रयत्नो भावनाधिश्रीयते। किं केन कथमिति। किं ब्रह्मवर्चसं केनांशेन सौर्येण कथमंशेनाक्येनास्ति।
तेन कथं भावयेदिति वा प्रयत्न कथमंशत्रासापेक्षं इत्यपरिपूर्णं। १= अंगजस्यैडपकारकत्वेतिकर्त्तव्यता लक्षणः। १= तद्गुणस्य चतुर्थी मंत्रवर्णान्यतरेण यागार्थता
धानिश्रीयते। सा व्यक्तचोदना। यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभेत। सोमेन यजेतेत्यव्यक्तचोदना। सुब्रह्मण्यायवंगव्हातीति द्वितीयविध्यंतकर्त्तव्यता। १२।
अथक इमा देवतानि वैकृतानि तानि गायत्र्या नित्युनान्येव नानु मन्यंते॥ किमेभिः पुरितैः। उत्तुनान्यनर्थकानि भवेति। अर्थानुक्तो दोषः। शिष्टैर्बापदिग्महोनयुज्यते। प्रमादादत्रवि
ष्यति। नास्य क्षरे मात्रा वा प्रमादः। क्रतत ताब ति ग्रंथे ...भनि ष्यति। कथं। तुल्यं ... ... कृमि ... सुत्तं॥ व्याहो मोपि विदुषा युगसहस्राणि बहूनि नानुवेत्ति॥ १॥

य

णवानुषंगेण वा पूरयितव्यं। न हि वेदे मंत्रामात्रस्याप्यनर्थक्यमिष्यते। तेनात्र विधंतो नुषंक्तव्यो वाक्यपूरणाय माऽ
नर्थकं भूदिति। स च दर्शपूर्णमासिकः सामर्थ्यादेव। स एवात्र शेषी भवितुं समर्थः। मंत्रे चोदनाचोदितत्वेन
निर्वपतिसंज्ञकेन च प्रत्यासन्नत्वात् तावदिति। विधंतानुषंगेण च धर्माणामनुषंग इति। दर्शपूर्णमासधर्मा इति
सूत्रितं। इष्टिपशुष्विति च। इष्टिषु पशौ चेति दृष्टव्यम्। पश्वंतरेषु त्वग्नीषोमीयधर्मप्राप्तिं वक्ष्यति। अग्नीषो
मीयदर्शनादिति। दर्शनाच्च। दृश्यते चायमर्थो यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रवर्त्तेरन्निति। सावित्रीं इष्टिं
निर्वपत्ता इति प्रकृत्याह तस्यै प्रयाजेषु वीयमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमंद्राम् उदग्घ्नंतिस्रः स्वयं सं
भृता गाथा गायतीति। गाथागानविधिपरे वाक्ये प्रयाजान्दर्शयति। तथा पशावुत्तरमाघारमाघार्य स्रुवं स्वरो
परस्रुचौ पर्यस्य जुह्वां पशुं समनक्तीति। पशुसमंजनविधिपरे वाक्ये उत्तरमाघारं दर्शयतीति। एवं सर्वेष्विष्टिष्वेवानुमानि
कवचनेन धर्मप्राप्तिरभिहिता। इदानीं तदपवादत्वेन प्रसक्तशिष्टेन धर्मप्राप्तिरभिधीयते। वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मा

दर्शनार्थसंप्रतीयते न वा गार्थ इत्यादि थानं २

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सावित्र्याः ३

दा८ मंदस्वरेण९ तिस्रः सायाह्नं मंत्रैर्ना ५

दर्शपूर्णमासमनस्कृत्य तेमानं विधायक य१ सूत्रेण२

अनुमानिकसूत्रस्यापवादत्वेन प्रसक्तशिष्टेन विशिष्टसूत्रेण २

सौमिकावभृथधर्माणां प्रतिषेधं ... तस्मात् सौमिकावभृथाद्धर्मप्रदेश इति ५। मिश्रानुवादः ५।

क० भा०
१०

स्येषु वचनप्रवृत्तिर्भ्रं। वैश्वदेवमिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पर्व। अस्य धर्मा उत्तरेषु पर्वसु प्रवर्तन्ते कुतो वचनात् वचना
दिति हेतुश्चाय मुंपदेशाश्च। ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः प्रतिपर्ववचनं भवति। अथैतान्येव पंच हवींषि भवंती
ति। तानि चाग्नेयादीनि वैश्वदेविकानि पंच चोद्यंते। तेषां चोपक्षीण ... मेकाणीति गम्यते। धर्मप्रवृत्तिं च दर्शयति
शुनासीरीये। अथैतान्येव पंच हवींषि भवंतीत्यभिधाय। तस्मा ... किं संस्तुतं वैहिं नग ... तिष्ठ षद्राज्यं नमंथं
ति अग्निमिति प्रतिषेधयति। प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति। अप्राप्तत्वाच्चोत्तरवेदि प्रतिषेधोऽनुवादकः सोमा
च्चावभृथे साम प्रतिषेधात्। सौमिकादवभृथादाहारणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः कुतो वचनात्। वरुणदेन वचनमनुद्द
श्यते उच्यते। नेन वरुणदेनेति वचनं नामधेयमवभृथ इति। साम प्रतिषेधाच्च। सौमिकादवभृथान्नाम सामान्येन सा
मगानं प्राप्तं तत्प्रतिषेधयति। तत्र न साम गीयत इति। ... मंत्रोपदेशात् कर्णपासनक्रियायां। तथो
एवास्य कपालोऽस्ति। वचनेन प्राप्नोति। सा च प्रतिषिध्यते। नेमं मंत्रोपदेशात् इति। ... प्राप्तिः स्यां मंत्र उप

१०

२ किं प्राप्तं । वैदिकइति । कुतः । सर्वधर्मार्थहितत्वो सौर्यायहं कर्माणि करिष्यते आस्यपि वक्ततइति । अतो वैदिक उपनिधेयतएवं प्राप्ते उच्यते ३॥
४ यदाहवनीये जुहोतीत्यादि । तस्मिन् सर्वार्थे कल्प्यमाने निर्देशो नर्थकः स्यात् ॥ ४॥

यथा अतिदेशस्तत्र सर्वं प्राप्नोति तद्धर्मं क्षमिक सर्थं विषयं १

क्षिप्तेन । उपक्षिप्यते चरुस्सं भागोसीति । तस्मात्प्रवचनमात्रमेव भवति । अत्रोपस्त्रियां विषयं वचनमित्याशं क्वचि

आज्यस्थाली पात्रसाम्नः संस्था २
गर्भाधिकरणे २

निर्दृष्टस्यार्थपरिमुक्तं । विषये लौकिकमयुक्तत्वात् विशयः संशय उच्यते । यथा आग्नेयोहुतुसर्वमस्तु अग्निमुपस

लौकिकस्य कृताप्यवि निर्धपुनस्थानात् ३

माधायस्तवंतीति । किं लौकिकमग्निहरणं उत वैदिकमिति । अत्र लौकिकं ग्रहीतव्यमयुक्तत्वात् । इतरस्य च

इतरस्य आहवनीयाद् विशिष्ट कार्ये आज्यको मादिकं तत्र संयोगात् ३

विशिष्टकार्यसंयोगादिति । नन्वन्येवायुक्तत्वात् अभिहित एवायं न्यायः । नप्रकरणसमधीतविषयतातस्येति ।

अस्य पुनः प्रकरणसमधीतविषयते विनियोगांतरं भः । दर्शपूर्णमासधर्माः सौर्यादिषु भवंतीत्युक्तं । दर्शपूर्ण

सूत्रांतरात् ५

अन्येषामप्युक्तत्वादिस्य हेतुदर्शयात् दर्शपूर्णमासविधायेति सूत्रस्य ५

(निष्ठतौ)
मासयोश्च ये प्रधानानि । तत्रैव तद्भिंसते । किं यस्मिं कस्मिं कश्चिद्दृष्ट प्रधाने यत्तः कुतश्चिद्धर्मोपप्राप्तिः उतनि

यमकारिकारणं किंचिद्दृस्तीति । किं तावत्प्राप्तं । नियमकारणाभावान्नियम इति । एवं प्राप्तउच्यते । विधिविशेषः

६१

विधेर्विशेषकर्माणि २

कर्मण्येक हित्वाइपरिमाणं द्रव्यं देवतागुणं सामान्यं मः । विधेर्विशेषो विधिविशेषः वैदृ तेप्रधाने एकत्वादिभिर्वि

शेषेण धर्मप्राप्तिः यथा सौर्ये दृष्टवत्कत्वेनावांतरसामान्येनाग्नेयधर्मप्राप्तिः तस्य पिष्टकत्वे निर्वपतिसंशादिनं च

का० भा०

११

नाग्नीषोमीयादिभ्यः साहृदयेषु हि प्रतीतिर्भवति। प्रतीतेश्च धर्मसंबंधः दृश्यते। द्विदेवतत्वाच्चाग्नावैष्णवे अग्नीषोमीयविध्यंतः द्वित्वसामान्यादैन्द्राग्नस्यापीति चेत्। नत्र्याद्यपरिमाणात् उभौ हि पंचाक्षराविति। मारुते च त्र्यहपरिमाणादैन्द्राग्नविध्यंतः द्रव्यसामान्येन च विध्यंतप्राप्तिः। यथा पुरोडाशे पौरोडाशिकः सान्नाय्ये च सान्नाय्यस्य। देवतासामान्येन च धर्मप्राप्तिर्यथाग्नेये आग्नेयस्य। ननु चैतद्वाच्यं। एकत्वेनैवगतार्थत्वात् वाच्यं वा। सौम्ये चराव् अग्नीषोमीयधर्मपरिप्रापणार्थं। तत्र हि सोमोप्यस्तीति। ऐन्द्रसद्भावादैन्द्राग्नविध्यंतः ऐन्द्रे पुरोडाशे। तदेतद् प्रत्युदाहरणं। न हि अत्र देवतासामान्यमस्ति। समुदायात् द्वित्वोत्पत्तेः। कस्तर्ह्यत्र समाधिः वक्ष्यति द्व्यर्थदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवाय इति। नार्थ्येन देवतासामान्योपन्यासः गुणसामान्येनापि विध्यंतप्रवृत्तिरिष्यते। यथा प्राजिकाम्यमाग्नेये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्णमासाग्नेयविध्यंतः अमावास्यायाममावास्याग्नेयविध्यंत इति। काले स्यत्र गुण इति। तदेतदपरे अनुदाहरणमाहुः। न हि कालेन गुणः इति प्रकल्पनं वक्तुं। स गुणं हि कर्म काले विधीयते। २

(margin, left:) सूत्रे देवतासामान्य ग्रहणं —

(margin, left:) यद् स्या सोमेन पश्चा ग्न यस्येन २

(margin, right:) फलग्रहणेन अग्नेन २

(margin, right:) राम ११

५ देवतासामान्यं बलीयः इति। कुतः। मुख्यत्वात्। मुख्यनियंत्रितादेवतादैंद्राग्नेयमिति॥ अप्यन्यनियंत्रितं हविः। तयोर्विरोधे मुख्यानुग्रहो न्याय्यो मुख्यस्या
निरूढप्रमाणसिद्धत्वात्। अन्यस्य तु मुख्येन निरूढप्रवृत्तिः॥ तस्माद्देवतासामान्यं बलीयः॥५॥
६ तेन च हविषा संयुज्य कर्म चोद्यते॥ ऐंद्राग्नेयमिति हविः प्रधानः शब्दः॥ किमतः। अतो हविरत्र कुंभीसन्निहितं न लिंगं भवति॥ यथा धुंभो बुद्धिविषतामापन्नो
न लिंगं॥ ननु देवतापि यागेन संबद्धा॥ न तया विना यागो भवति॥ उच्यते। सत्यं संबद्धा। आरादुपकारिणी तु सा न सौ लक्ष्यते॥ तस्माद्धविरंगं॥ ६॥
७।२। हविषो विशेष्यत्वेन शब्दतस्सन्निधानत्वाच्च। देवतायास्तु विशेषणत्वाद्गुणत्वं। विशेष्यं च वाक्यार्थे च स्थापितं सन्निहितं। विशेषणं तु विशेषमवच्छेद्य तत्स्थाम
न स्थापितं निवर्तते॥७॥२॥

अ

किं केचन निश्च्यादिति। द्र थं भागः विध्वंसः २

बलं चोपस्थिया १

प्राप्तोति १

त्रिगुणसामान्ये तर्हि किमुदाहरणं। अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालस्तत्र देवतानेकत्वसामान्यादैन्द्राग्नविध्वंसे नाग्नी
षोमीय विध्वंसे न वा नियमेन न वितन्ममि सेवं प्राप्त आह। गुणसामान्यादैन्द्राग्नविध्वंसे [illegible] उभौ हि द्वादशकपा
लाविति। शब्दपरिमाणं तत्रोदासीनमेव। अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्वंसे नियमोऽस्ति। उत देवता
सामान्येनेति। यथा वैष्णवेन वकपाले द्रव्यसामान्येन पौरोडाशिके दैवतसामान्येनोपांशुयाज विध्वंस इति। तत्र नियम
मकारिकारणाभावादनियमे प्राप्त आह। नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात्। अत्र नानियमो द्रव्यसामान्ये
न पौरोडाशिको विध्वंसे। नोपांशुयाजस्य। द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विध्वंसे पर्युपस्थापकत्वे द्रव्यमेव भवे[illegible]यः कु+
तः एतत्समवायात्। द्रव्यं हि यागे समवैति। न हि द्रव्यमानयागमपि निर्वर्तयति। देवता न तु देहेनोपकरोति। तेना
सौ विप्रकृष्टेनैति। सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे सं[illegible]प्रत्ययः। अथवा समवायादिति द्रव्यमेव विशेष्यत्वेन द्र
व्ये समवैति। देवता विशेषणत्वेन। विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये संप्रत्ययः। आमिक्षायामुभयोस्त्वनिर्दृत्तेः आ

विध्वंसः २

+ ली

+ शे७ उत्पादयति ७

पदस्यादा

बलीयः २

कं०भा०

मिक्षायामुभयोर्दधिपयसोर्द्वमेप्राप्तिः तामांस्यौ निर्वर्त्सते। नैकचोदनात्। नेतरदिति। यदुक्तमुभयोर्द्रव्यमेप्राप्तिरिति।

१२

किंकारणं। एकस्मैचो[illegible]दनात् एकाही यंचोदना मैत्रावरुण्यामिक्षेति। सैचैकासतीनो भे विकर्तुमर्हति। अतोन्यत

आवांतरसामान्या ल३

पयस एवामिक्षा

रस्य विध्वंत इति। दध्नः संघातात् दध्नो हि विध्वंतः प्रवर्त्तते। संघातत्वसामान्यात्। पयसस्तद्भावात् पयसो वात्र वि

ध्वंतः प्रवर्त्तते। कुतस्तद्भावात् ततोस्याः मिक्षा भवति। घनीभावपितुं दध्यानीयते। अथ वा तद्भावादिति। तद्रसस्य

भावाद्धा मिक्षायां। मधुरं पयो मधुरा चामिक्षा। पशौ देवतासामान्याद्धग्नीषोमीय विध्वंते प्राप्त आह। पशौ सान्नाय्य

धो ७+

पूर्वपक्षः ६

स्यतदुक्तं। पशौ सान्नाय्यस्य विध्वंतः तदुक्तं द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति। ननु नैव अत्र द्रव्यदेवतयोर्वि

यद्यपिदेवतारेतोधत्ते इति सिद्धांतः अथप योधसे

राम

रोधो विद्यते। पशुद्रव्यस्य चोदितत्वात् देवतारूपभावत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सान्नाय्ये प्रतीतिर्भवति। प्रतीत्या च धर्मसंबंध

१२

दृष्यते। सान्नाय्यधर्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकं। देवतापौरोडाशिकानां। अतो द्रव्यदेवताविरोधो एव अयं। ननु ते

नैवगतार्थत्वाद्वाच्यमेतत्तेन। तत्राभ्यवहितं द्रव्यं। इह पशुद्रव्येण व्यवधानात् भेः प्रायश्चित्तश्रुतेश्च। पश्वृषाचेत्

ष्वेत्सान्नाय्येऽग्नीषोमीयां वा तामभिमंत्रयेतेति पश्चाद्वत्सु पांदर्शयति। सा च सान्नाय्यस्य विध्वंसे घटते। ननु विपरीतमे-
तल्लिंगं। सान्नाय्यस्य विध्वंसे हि सति तदृष्टाकुसभिमंत्रणं पश्वृषाखां प्राप्नोत्येव। विधाने तु सति सुतरामप्राप्तिर्गम्यते
सत्यं। सान्नाय्ये च प्रधानस्य श्रुतिः पशावुपसर्जनभूतस्योहकस्येति। तेन द्रव्यान्तरत्वासु न रुच्यते। संघातसामा-
न्यात्तयोरध्रौ विध्वंसे प्राप्त आह। पयसः कालानंतर्ये धर्मानुग्रहेभ्यः पयसो विध्वंसः प्रवर्त्तेते। एककालत्वाद्धि
पयसः पशोश्चैयदृशोयो पारेतो धत्तेयपयो धत्त इति। यद्वा पशुर्ज्जायते अथ पयो जायते इति। अथवा सद्यः कालः पशुः

निकारेण

पयोपि सद्यः कालमेव। अनंतरं च पशोः पयः। दधि तु पयोवस्थयामवहितं। अतः आनंतर्यात्पयसो विध्वंसः धर्मा-
नुग्रहश्च भवति। पयः पात्राणां प्रोक्षणादयो धर्माः प्रवर्त्तन्ते। न दधः तेषां चानुग्रहः कृतो भवति। प्राकृतं धर्मजातं वि-
कृतिषु चोदकेन प्राप्नोतीत्युक्तं। ततो द्व्यहकालत्वामामपि प्राप्तायामिदमाह। [illegible] विकृतीनां + हिनः। कापाल

अनुवादरूपा

यं दद्व्यासोमेनं पशुना प्रयणेनवा यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्यां ममावास्यायांवा यजेतेति वचनात्। अनुवादः पूर्व + हिनः स्वमेने २ सध्ये

चोदकप्राप्तद्व्यहकालत्वं बाध्यते। न प्रसक्तयुतः कालः संकोचं चोदकादुपैति ॥ सर्वांगयुक्ता विकृतिः पंचदश्यामतो भवेत् ॥ ८ ॥ यदस्येति वचनं सोमात्कर्माणमावा-
स्याकालं प्रसुवादयानं द्वयोरन्त्योस्तकालासंभवात् युक्तं ॥ यत्र अतिदिशिकं द्व्यहकालं तं बाध्यते ॥ ८ ॥

अग्न्याध्यानादितये नपर्व्व ... ध्यानं दर्शपूर्णमास ... प्रतिपदीति रिति ७॥ चोदकप्राप्तं द्व्यहकालं स बाध्यते ८

कर्मे इति शेष ७

कु० भा०

२३

सौमीं ग्रो

स्येतिवाहस्यवाहरी। वाहस्यश्चवाहरीश्चवाहस्यवाहरीत्तावाहतुः। विकृतिविषयत्वेनपौर्णमासीवास्यावोच्यते। तेचप्रकृ
तितोऽपिचोदकेनप्राप्तेएवंतोऽनुवाहोऽपमितिविस्थितंतावदपर्यवसितं। अभ्यरंतरश्चिंसत्ते। यत्नाभप्राकृतस्यद्रव्यस
कार्यैवैकृतमन्यद्रव्यांतरमुपविधीयते। यथामोऽक्तंचरुंनिर्वपेद्व्रियैश्रीकामइति। किंतस्माकृतद्रव्यधर्मोलभते। उ
तनलभतइति। किंतावत्प्राप्तं। व्रीहीनश्रोशतीति। व्रीहीनवहंतीतिव्रीहिसंयोगेनश्रुताधर्माः कथमिवमुद्गेषुभविष्य
तीत्यतआह। स्यानापत्तेर्द्रव्येषुधर्मलाभोऽविशेषादितिपिद्धुः। यद्वैकृतंद्रव्यंप्राकृतकार्यापन्नंभवतितद्धर्मोलभते। कुतः
कार्यापत्तेः प्राकृतस्यहिद्रव्यस्यधर्मसंबंधोःशर्ववैम्रमुकोनस्वरूपप्रयुक्तः। आनर्थक्यात्अपूर्वसाधनविशेषकारि
तोऽस्यसो। एवंचवैकृतेऽपिसोऽस्तीतिभवितव्यमेव। वैकृतंद्रव्यंप्राकृतकार्यापन्नंतद्धर्मै[illegible]ज्यत्तेतिसिद्धं। तेनतत्तन्नाभि
धानमपिलभ्यते। इदंतुसंदिह्यते। किं[illegible]हितेनाभिधानंकर्त्तव्यं। उतअनूहितेनेति। किंतावत्प्राप्तं। अर्थवाच्येनाभूदि
त्यनूहितेनेतिप्राप्तआह। यथार्थमूहस्थोहिते। चोहितेवैकृतेद्रव्येयथार्थमूहः कर्त्तव्यः यथायथात्तमर्थप्रकाश

अत्रापिप्रतिनिधिद्रुइति
यूआयधमेभायर्मरि
मेन्यास्यात: ५

कं०नेन्कृतेपिहस्त
रूपंदस्यतन्नुमं
यु एम इतिश्रि
ईनेव
नीरपुर्नि
मेमा २
२३

२
कुमारिलभाष्यस्कार्यः
धारांतरसंबंधविनिमि
यथाभानामस्कहता
८।१।

मतित्तथा तथोच्यते। यत्कारणं। प्रकृतौ येन मंत्रेण यागसाधनं द्रव्यमभिहितं। किं चिरं तु पिहितेन तदेव कर्त्त

व्यं। नचाविपरीणतस्य रूपः शक्नोति कर्त्तुं। रूपसमर्था हि परिणमते। प्रकृतावनेकपत्नीके यागे पत्नीशब्दः रूपविपरि

णामे प्राप्त आह। न प्रकृतावपूर्वत्वात् न प्रकृतौ विपरिणामोस्ति अपूर्वत्वात्प्रकृतेः न हि प्रकृतेरन्या प्रकृतिर

विकारप्राप्तेति १ — स्ति यया हि क्रियेत। विकृतौ तु प्रकृतिवद्भावाद्धि परिणामः प्रकृतिवद्धि विकृतिः कर्त्तव्येस नेनाग्नेषधर्मे परिप्राप्तावि

दमाह। विकृतौ वचनार्थे लोपविरोधेभ्यो प्रवृत्तिः विकृतौ वचनाद्प्रवृत्तिर्भवति। यथा पितृयज्ञेन होतारं वृणी

तेनार्षेयमिति। अर्थलोपाद्प्रवृत्तिर्भवति। यथा मुद्गेष्ववघातस्य विरोधादपि निवर्त्तते। चैरोपेषणमिति यथा।

इतरथभावे

किमेतावदेव विकृतौ न प्रवर्त्तते। नेत्याह। परार्थो सति स्वतद्भावे भावः। परस्यार्थे निष्पद्यमाने यद्युत्पन्नं तस्य

श्रुतपूर्वसंबंधः॥२ — परस्याभावे तस्याप्यभावो भवति। यथा सान्नाय्ये ह्यां कुण्डे पानस्य। परार्थो मन्त्रस्य परभावे प्राप्त एव॥ — पुरोडाशपार्थोऽभिधेयमानस्य २

पूर्वपक्षनिरासः १ — आह चोदितानां भावः। परार्थोऽसन्नावपि भवत्येव। यत्र चोदना भवति। यथा पूषद्युतकलेनाग्नमहं संमाष्टीति शू

अभ्यासादनुर्वृत्त्येति या
दृष्ट आदर्श इत्यस्य
स्तुत्येय तत्रस्थितंतदु
च्यते १

क० भा०
२४

पाभावे पित्र्याकलमात्रं गृह्यते। गृहसंमृज्यर्थे। स्थितं तदुत्तरमुच्यते। पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेत्यनुवादोऽप

मित्युक्तं। तत्र प्रतिविधीयते। न विपक्षे क्रियास्कः समभिव्याहारात्। किं विद्विगतं पक्षस्येति विपक्षः तदुच्यते। तत्र च

वैहस्यः क्रियानस्तुः क्व तर्हि पक्षांते एव स्तुः कुतः पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति वचनात् तदुक्तमयमनु

वाद इति। नानुवादः अनुवादे हि पौर्णमासीशब्देन गौण्या वृत्त्या प्रतिपत्तुं शक्यते। तत्र श्रुतिः परित्यक्ता भवति। न वै

तद्युक्तं। यल्लक्षणा [illegible]नुरोधेन श्रुतिर्बाध्यते। अपि चानुवादो प्रवृत्तिविशेषकत्वादनर्थक एव भवति। सोमस्य चैत

देव कालविधानं। यदि [illegible] सोमेन पशुनाग्रयणेन यक्ष्यमाणः स पौर्णमास्याममावास्यायां वा यजेतेति। न त्वत्र सो

मस्य पौर्णमास्यमावास्ये विहिते। अतोऽपि नानुवादः दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यवतोरनुविधानं ब्रूत मिदानीं दाक्षा

यणपक्षोऽनुविधीयते। दाक्षायणयज्ञो प्रजापशुअन्नयशस्कामस्य। दाक्षायणयज्ञ इति कर्मणो नामधेयं। द्रव्यगुणसं

स्कारेष्वप्रसिद्धत्वात् तस्माद् दाक्षायणयज्ञेनायजेतेति वचनात्। स च प्रजापशुअन्नयशस्कामस्य भवति। पर्यायेण च यो

ज्योतिष्टोमस्य सकृत्प्रयोगे सर्वफलप्राप्तिरिति।। क्रियाभ्यासाभावेन हि फले भ्युपगम्यमाने सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सकृदनेन सर्वत्रश्रुतिरवगतेति सकृदेव सर्वप्राप्तिः स्यादिति। उच्यते।। ८।। २

प्रतिप

गौण्या वृत्त्या २ इ
यदर्थः २

विक्राग्रयणकाल
विध्यानार्थेदं

एम
१४

सुक्रमेण १

पूर्वपक्षः दर्शपूर्णमासतः १

गसिद्धिः। नहि काम्यानां युगपदुत्पत्तिसंभवः। नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरं। न दर्शपौर्णमासाविति। कुतः नामान्य
त्वात्। अभ्युदितामदाक्षायणइति। नामान्यत्वे च व्यापत्तीति र्भवति। यथा देवदत्तादन्यो यज्ञदत्त इति। फलान्यत्वाच्च।
न्यद्धि फलं श्रूयते प्रजादि। फलान्यत्वे च व्यापत्तीति र्भवति। यथा देवदत्तादन्यो। गुणान्यत्वाच्च। गुणान्यत्वं दह्रूपते मैत्रा

सिद्धान्तः २

वरुण्यामिक्षया सैव मा हि। गुणान्यत्वे च गुणिनोप्यन्यत्वं गम्यते। अतः कर्मान्तरं इति। गुणविधानं वा सन्निधिसंपद्दर्शना प्राप्ति २
य्यं। अथवा न कर्मान्तरं। तावेव गुणविशिष्टौ दर्शपूर्णमासाविति। कुत एतत् सन्निधेः दर्शपूर्णमासौ हि प्रकृत्साह्यात्ते निर्गुणपक्षे

प्रकृतिविशिष्टौ दर्शपूर्णमासौ ५

=सगुणपक्षे

स्मादृत्विङ्भ्रात्त्व मेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय। यधुदाक्षायणयज्ञस्यादर्थो। पि पंचदशैव वर्षाणि यजेतेति। सन्निहि

सन्निपातयोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रतीतिर्दर्शनं नायते ७

तेत्वेन तत्प्रतीति र्भवति। तथा च संपदूचनं। अत्रत्येव संस्कृ पत्संपद्यत इति। यदि त देवकर्मान्तरं दाक्षायणयज्ञो गेहिरन्यासं
पत्संचदशाभिर्वर्षैः संपद्यते। यत्तु नामान्तरत्वादिति भवत्येकस्यापि नामान्तरत्वं। हस्तः करः पाणिरिति। धर्मान्तरत्वाच्च

स्मोन्मादादिना १

नामान्यत्वं। ब्राह्मणपरिव्राजकवत्। फलं गुणाश्रयं। गुणान्यत्वेपि च न गुणिनोऽन्यता। न हि देवदत्तस्योन्मर्दनाहिना

न्यत्वं भवति। तस्मात्तद्देवेद्दं कर्मगुणविहृत्तमिति। प्रयोजनं त्वत्र पूर्णमासेऽमावास्ये च क्रिया। अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्र
ग्नोऽमावास्यायां क्रियत इति वाक्यद्वयः। एवं श्रूयते। पूर्वं ह्यसुरा अग्नीषोमीयेण यजन्ते पौर्णमास्यां। तथैन्द्राग्नेन यजन्तेऽ
मावास्यायामिति। सान्नाय्यवत्वात्। सान्नाय्यमाहृत्यायाग्नीषोमीयं विधीयते सि च वर्त्तते। तद्वनोभयमनुभयत्रैव भवं स्यमावा
स्यायां हि पयसो यज्यते पौर्णमास्यां पुनराग्नेयः पुरोडाशो भव [illegible] सान्नाय्यमित्येतावुद्देवा। उभयस्मिन्नुभयत्रप्र
पदा५ वर्त्तमाने तस्याप्यर्थप्राप्तत्वात् ऐन्द्रः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणी पयस्या नेघ्नाहत्यानीति [illegible] वाग्नेयः पुरोडाशो यथैतत्
देव मित्रावरुणौ द्वैवचेद्गतिर्देवताद्वित्वं नोपपद्यते। उभयरूपे हि द्वे पिप्राप्नुयात्। तस्माद्विभागेन सान्नाय्यं पौर्णमास्या
मेव प्राप्तः एवं चोपांशुयाजो न भवति। अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी तत्रैव दोहनं दधनिर्वापदोहनं श्रूयते वार
यति२४ न्यानां वाजिनं निषिक्तौ [illegible] इति। वाजिनमवसेवनुमुच्यते। तस्य च भागसंबंधो भाग धर्माः प्रवर्त्तन्ते। वैशामासादनेऽप्रा
उत्करे ह्यसुच्यते। नचात्र वेदिधर्माः प्रवर्त्तन्ते। स्वरूपं प्रमुक्तत्वात्। अनाज्यलिप्तं वा तत्र स्यात्। लिपारस्य विकल्पः अनाज्य

तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरेवायं गुणफलसंबंधः १

अमापौर्णमास्योः २

हविषः स्वरूपतन्त्यायः श्रुतिग्रहणाद्न्यायोपिन्यायएव [illegible]

एक

१५

लिप्तंनिषिञ्चेतिवचनात्तत्तश्चप्राणस्नानंभवत्येव।प्रहृत्यतृणंतेनचरतिविमुच्यबाहुचो।एवंहिश्रूयतेइति।बर्हि

स्थालीमुखेनैव २ रवसिंचनगृह्णातित्ततद्दपभेस्रुरेतोरृधातीतिश्रुतेः।ग्रहणंचयथाकंथंचित्तंनस्रुवेण।अवघ्नीत्सश्रवणान्त्।अ

ग्रहणात्सुनिमन्त्र ६ वाचनंमाभूदिदं २ पन्नांयंश्चावसेकइति।श्रुविग्रहणं।वाजिभ्योनुवाचयति।पूर्वेमनुवाचनंमाभूदितिसत्तउच्यते।प्रतिवषट्कारंहुत्वा

(interlinear: वाचनंमाभु … वाचनंमास्तुत्त)

वाजिनत्रोपेण।दिशोव्याघारयतिदिशःइतिप्रतिमंत्रम्।प्रदक्षिणंपुरस्तात्प्रथमं।वाजिनशेषःचस्रुचम् प्रदक्षिण

ग्रहणंच।श्रौतं।नस्मार्त्तं।अतस्तद्रूपचारेश्रौतमेवप्राप्यश्चित्तं।उत्तमाभ्यांमंत्राभ्यां।मध्येपूर्वोर्द्धेचव्याघारणं।

स्वाहाकारःसर्वत्रसाकांक्षत्वात्साकांक्षत्वेति।क्रियापदाभावात्।अतःस्वाहाकारविधानं।मंत्राश्चयथाश्रुता

एव।नचचतुर्थ्यंतप्रयोगःशेषमुसुपांसुलोपोभवतीतिचतुर्थ्यर्थेएवप्रथमा।एवंचसतिजयाहोमेपियथाश्रुता

एवमंत्राःचित्तंचचित्तिश्चेतिनचचतुर्थ्यंतेनप्रयोगः।शेषमुपहूयसेस्वाहमंत्रानंत्रभक्षणमुपहूवइतिप्रसहृतः।उप

हूयसेस्वामंत्रणंप्रस्तलिंगं।प्रसृतवरस्तनुलान्तःपित्रकृतेनैर्नामभिप्रमंत्रणेप्राप्ते।वक्तनामभिर्वैसाह।युक्तनामा

+ एवमनुशासनवचनमर्थमैव सद्भवति॥ इदानीमध्वर्यसंज्ञानाह॥ कृतुनां सा वाजिनामिसेव मादीन्॥ वाक्यभेदा अभिकल्पः॥ इदानीमध्वर्यपिह नाह॥ होत्रध्वर्यु ब्रह्माग्नी
यजमानाः॥ अध्वर्यवंतीति वाक्ये हलेषः॥ समासो क्रावयिहि नूमोय मेवा श्रयित योवेनयजमानस्य प्राथम्यमुच्यते॥ प्रथमो वा भयतस्तु यजमानः॥
प्रथमो वेति। तत्कृतः। प्रथमो यजमानो भवतीति॥ उभयत स्त्विति प्राथम्यपपत्ते उत्तमो पि भवत्येत्॥ अथो प्युत्तमइति वचनात्॥ दाक्षा
यणं नादक्षिणा॥ दाक्षायणं सुवर्णमिमुच्यते॥ अन्वाहार्यो वेति विकल्पः॥ संवत्सरं वा यजेत॥ पंचदश वर्षाणी सुत्तमेव॥ संवत्सरस्याग्न सावनःप
रिगृहीते॥ अत्रापि सौ वयाग संवत्सरं॥ सा चसा वनतुपपद्यते॥ नचांद्रमास इति॥ मासः सत्त्व न्त तमुत्र जन्त वा सार सिवर्जवेत्॥ अहनि
मासः समैयुने वर्जयेदिति तत्कर्मणि वर्तमाने कृत्स्नं॥ अहनीति वचनात्॥ एतमन्नस्य दर्शप्रयोगादेत राल ध्यर्मोवचनसामर्थ्यादिति॥ २ +

क॰भा॰
२६

निचहोत्राहीनि। एवंहिश्रूयते। तदैवं चैव भक्ष्यति होताचाध्वर्युश्चेत्येवमादि। अधिकारमुपजीवन्नाह। सोमेच
सोपहूं भक्षणं कर्तव्यम्। नानुपहूतः सोमः पावत इतिवचनात्साधारणेषुवासामर्थ्यात् [illegible]। दर्शपूर्णमासप्रक
रण एवकाम्यआग्नेयआम्नातः यत्कामोहवा एतेनयज्ञेनयजते सोस्मैकामः समृध्यतइति। तंचप्रकृत्योपांशुत्व
विधानं। उपांशुत्वस्यैह्यैदेवत्या येयजंति यस्मात्किंचिन्निर्वपतीति तदनुविधानप्रसंगेनयस्योपसोपांशुत्वमिसाचार्या
भिप्रायः येनचैन्द्रवायवौधस्तयोरुपांशुत्वंविदधाति इष्टिषुच। एवंराजसूयेप्यनुमत्यादिष्टिषुनैवोपांशुत्वं तत्र
भेदानुप्रजाकामवैश्वदेवेतत्त्वात्तुउपांशुत्वंमन्त्रस्वात्तेकतंत्रत्वाच्चोदनैकत्वात्काम्यत्वाच्च। तथापंचबिले नैतदे
वे। नहितत्रकाम्यत्वमेवोस्ततिरिति। तेनयत्रमन्त्रत्वं चोदनैकत्वं चैकतंत्रत्वं चकाम्यार्थं चोस्ततिस्तत्रैवोपांशुत्वं। यथा
मित्रविन्दायां भाहच। मन्त्रत्वेचोदनैकत्वेतंत्रैकं यत्रकामना। तादर्थ्ये नैवतत्रस्ततिस्तत्रैवस्यादुपांशुता। आग्नेय
+ला १ णैवैश्वदेवंउपांशुभवति। एककपालश्चावारुण्णः वारुणवर्जं प्राजापत्यः उपांशुभवति। तस्माद्यत्किंचप्राजाप

एम
२६

+ त्यस्यतत्स्योच्यते॥ २॥ उपास्य काम्यदेवता। काम्येकर्मणिदेवतादेवतानामुपांशुत्वं भवति॥ देवताग्रहणं यत्नकर्तव्यं॥ चरणश्च्छेदैवं तार्हि सर्वदेवतान्यत्रेयुक्त
लानुउपांशुत्वस्य। एवं चेत् व्याप्य चोदनादेवतास्वेवोपांशुत्वं नान्य त्रासु सामान्य स्मारे धृतिदेवताग्रहणं॥ सौत्रामण्यांतर्हि व्यस्तहानुउपांशुत्वमस्तु॥ नैतदे
वं॥ तत्रभेदस्तु तत्रएकतंत्र्ये चोपांशुत्व २॥ शोध्यस्थाहि पणं॥ काम्यसंस्थैवानिर्दोषणविधामकृतात्॥ नहंगानांकाम्यत्वमस्ति॥ करणपोषूलप संपादकानांतेषां
फलेसाक्षात्संबंधाभावात्॥ ततः साक्षात्फलसाधनप्रधानेएवोपांशुत्वं अंगेषुतुतदेशानुसारेण ध्यानिवशेषः॥ २॥

न १

संपद्येतेक्रियतरश्चिवचनात्त्सावित्रश्चातुर्मास्येषु।उपांशु।तत्रैवंवैश्वदेवीपयस्या।वायव्यं।पयः नपुंसकलिंगो
पदेशस्य।तस्यवाग्वंताहिनप्राप्नोति।प्राप्स्यतियागधर्मत्वात्तनहिद्रव्यधर्मोयं।अपूर्वप्रयुक्तत्वात्त।दर्शयतिचपर्वा
त्य णिप्रसंगे।तेषांवैचतुर्णांद्वयोस्त्रीणित्रीणिहवीꣳष्यनिरुक्तानिभवंतिद्वे… द्वे द्वयोरितिवैश्वदेवा शुनासीरी (उपांशुधर्मकंति २)
ययोः स्त्रयाणामनिरुक्तत्वंदर्शयति।तस्माद्यवाग्वामप्युपांशुत्वं।तत्रहवीꣳषिद्विहस्तणीयोप्रायणीयातिथ्या
देवतादेवसदे… विकाहवींषि।उपांशुभवंति।द्विहस्तणीयादिषुदेवताग्रहणंवाग्गंतत्पश्चार्थं।सहप्रधानेनदीक्ष
णीयावाग्गंतेनमाभूदिति।वायव्यैन्द्राग्नो।मैत्रावरुणी।च।अग्नावैष्णवं।ऐन्द्रः सौत्रामण्यांप्रथमोवामोधर्मश्चैस्त्यांपां (स+)
शु।आग्नेयंप्रतिकाममाहरेत्।आग्नेयंहिप्रह्वस्तस्याश्रूयते।सोस्यैकामःसमृध्यते।यस्यैकामायेष्टिंनिर्वपतीति।वा
योर्थेपुनःप्रवृत्तोवाब्रूयात्त।वृष्टिकामोस्मीत्यध्वर्युर्ब्रूयात्त पुरोवातंचविद्युतंचमनसाध्यायेदेवमादिनिगदव्या
ख्यातं।सर्वाण्येतानीतिच।अर्थनिर्देशोनत्वाद्वनिर्देशः यत्कारणं।नखेतानीत्येतमवंतानैरुक्त्युकं भवस्यतः।

कं० भा०

१७

प्रतिपदमुच्चारणमिति। इदानीं दर्शपूर्णमासयोर्विकारं भवति निमित्तमंगमाह। अन्वारंभणीयाग्नावैष्णव एकादशाक

पालः सारस्वतेचरुः सारस्वते द्वादशकपालो दर्शपूर्णमासारंभे। एकादशकपालग्रहणं न कर्त्तव्यं। अग्नीषोमीय

विकारत्वादेव तत्प्राप्तेः कर्त्तव्यं वा। कपालानां प्रसक्तविधानं यथा स्यादिति। तत्तश्च तद्गुणकोऽप्यप्रवृत्तिरिति केचि

त्। दर्शपूर्णमासारंभ इति श्रुतत्वात् प्रथमप्रयोग एव भवति। एवं हि श्रूयते। दर्शपूर्णमासावारंभमाणोऽन्वारंभणी

यया यजेतेति। अन्वारंभस्य च विद्यमानत्वात् द्विकारेपि प्रवृत्तिर्यथाग्रयणे। पश्चाच्चातुर्मास्येषु चारंभस्य एकत्वात्सह

देव भवति। श्रौतमवस्या हि पुत्वारंभमेहासुनः पुनः प्रयोगः। पौर्णमास्यां मिथुनौ वा। पृष्ठेन याबोढुं समर्थो वृषभं

सा पष्ठौही। मिथुनौ वेति। मिथुनौ पष्ठौहौ द्वा इति। इन्द्राग्न्य विमृध एकादशकपालः पौर्णमासमनु। पौर्णमासेनेष्ट्वं

द्राग्न्यविमृधे नु निर्वपतीति वचनात्। सचामर्माहि विकल्पः। नगरवासिनां त्वादित्य एवावास्यान्ता द्विकल्पः। अहितश्च वरु

णमावास्यां अनुभवतीति सूत्रशेषः। आग्रयणमैन्द्राग्नो पाकस्य। आग्रयणमिति कर्मणो नामधेयं। वक्ष्यमाणस्य। त

व्रीहिणः शरसंध्यायमुच्यते। तत्रैव व्रीहिशब्दः मुख्यत्वात्। अन्यथा व्रीहिपर्याये शालिप्रतिनिधानदर्शनं पयगुपादानं च नोपपद्यते। यथा च
देगपरिशिष्टे कात्यायनः। यथोक्तं वस्तु संपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः इति ॥ ३॥
ध्यायाः पक्षे यी यस्य अवदानं होमे च तेषां स्वकालागतिः। द्वितीयोऽपि अनपरिशागात् अवदानमात्रे पितृयमाने सकलस्य यजमानस्वामिहोमे पर्यवसितं॥ तत्र
प्रायश्चित्तमाज्यं ध॥

तत्र च प्रथमं हविरैन्द्राग्नं। तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति। अग्रपाकग्रहणेन च शरद्वसंतौ ल
क्ष्येते। तत्कथं। अग्रे पाकोऽग्रपाकः। प्रथमपाक इत्यर्थः। स च शरद्वसंतयोर्भवति। शरद्वसंतयोराग्रयणमिति
वचनं स्वोक्तमेतत्। व्रीहीणां यवानां च। इह तु पिपावो मथास्यादिति यवग्रहणं। तेषामेव नियमो मा भूदिति व्री
हिग्रहणं काले व्रीहीणां यवकाले यवानां। अथ एवमायः श्चरुर्भवति। वैश्वदेवश्चरुः। तस्मादेव वैश्वदेवश्चरुर्भवति
पयसि वा। स च वा पयसि भवति। पयः पक्षे श्रपणीताधर्माः कार्याः। द्यावापृथिवीय एककपालः। अस्य च वैश्वदे
विकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वं। लिंगदर्शनात्। तस्य हि सर्वहुतं करोति। अपर्यावर्तं जुहोतीति चाम्नायते। तेनैते सर्वे हो
मा परिवृत्तिः। आज्यभागविधिपरेवाको अनुवर्तते। तस्य परिचक्षायस्यैवैकस्य च देवतायै हविर्गृह्यते एवं च स्विष्ट
कृद्भाक्तोऽर्थे तं सर्वमेव जुहोति। न स्विष्टकृते अवद्यति सा परिचक्षा। यो हुतः पर्यावर्तते। सा हुती या परिचक्षा
तत्रैव तदुभयमप्यनिष्टमित्याज्यस्यैव यागः कर्त्तव्य इति। तस्माद्वैश्वदेवे विकैककपालप्रकृतित्वमिति। एवं च सति त्रे

वैश्वदेवपर्याचिव ५

आसामवत्तप्रभेपः ३३ उत्तुंग नमाभु तरं ६

एवं प्रागग्नेयैन्द्राग्नयोः पश्चात्प्रयाजत्वं॥ तदुपादाने मुख्यस्योद्देशः॥ नवप्रयाजतोपादाने ... ॥ तत्र विप्रतिपत्तिर्...णां सम
णाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वं॥ अथवा मुख्यं गाप्युतं चोदनालिङ्गं दितिपं पञ्चप्रयाजो ...॥१॥ = बर्हिस्तु ...मेव एवं प्रागग्नादानयितव्येन॥
अत एकदेशान्निवर्तमानेपि ... समस्तानि वर्तमानः॥ तथा हि स्याचार्ययोः ... सभोजनं नहि नियममनिष्ट
यतपाअभो... त्वानो लोके दृश्यते॥२॥

का० भा० २८

ध्यो बर्हिरहतवासः परिधानं चेहापि भवति। न वप्रभाजा घृपीति चेत् नैन्द्राग्न वैश्वदेव विरोधात् आज्यभागे पिवा
सः परिधाना हि भवति इति चेत् नैतदेवं पुरोडाशे हि नैसर्ग्य पस्थाप्यते। न चाज्यस्यासौ धर्मः तस्मादग्रयति रिति। यतु
वायव्ये पयसि द्रव्यमाम्नलेषु पांशुले भवति। युक्तं तत्र प्रसङ्गो यतो धर्मः इह पुनश्चोदकः इति। उद्वासं तत्र तर्हि
द्राज्येन। तच्चैतद्राज्यं लौकिकं। अपूर्वत्वात् आज्यस्यैवाभजेत तस्मात् वैश्वयजेत इति वचनात्। पुराणानां चावह
वैश्वदेवश्चरुर्वा पुराणानां कर्तव्यः तं वै पुराणानां कुर्यात् हि साहुरिति वचनात्। वानवानां। तौ वा उभावेव ...स्या
तामिति। प्रथमजो गौर्दक्षिणा। प्रथमश्च [illegible] गौः न गोः कुलस्याप्रतीतत्वात् गोश्च जन्मनासंबंधो तत्र
तीतत्वात् आग्रयणं तदपेक्षं। प्रसंगमुपजीवन्नाह। वैश्वदेवस्य च। प्रथमजो गौर्दक्षिणा। दर्शपौर्णमासानीजानो
दक्षिणाःपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत् किं विरोधात् आहिताग्निः सर्वां च दर्शपूर्णमासौ न करोति। अथवा
ग्रयणकालातिपत्तिर्भवति तत्राग्रयणे विशेषः कथ्यते। नवानां दक्षिणा। द्विपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्।

गोशब्दस्य देश+ पुंलिंगत्वात् ... २१ कि: ५ गोः इति २१ ह्री। ५ त्रि+

प्रा... इति परिभाषित... तत्प्राग्दानान्तरे आधार ३ १ पुरोडाशस्य अप्रधानः। ३ आज्यादेः २ ...+ नवानां ५+ प्रथमापसे ६ त्रिं... १८ णा१

स्वा किंचिद्द्घात्। तत्रोपलक्षकुमात्तद्द्घादितिवचनात्। अस्य चाग्रयणत्वात्। [illegible] पौर्णमास्यमावास्याकाल इति। अग्निहोत्रायणिनो न वैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः अग्निहोत्रेणैव योनामायनं गमनं कर्त्तुं इच्छति। अग्निहो त्रेणैवाग्रयणं गमयती सर्यः स न वैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात्। यः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः स न वैः कर्त्त व्यः। न स्वित्तदाग्रयणं सायंप्रातर्ग्रहणादेवा आग्रयणवासिदिति। तथा च दर्शपूर्णमासानीजानस्य चातुर्मास्यप्रवि धिपरो वाक्ये अग्निहोत्रहोमं प्रतिषेध[illegible] ति। नाग्निहोत्रे जुहुयात्समहं कुर्याघदग्निहोत्रे जुहुयाद्य्रहा आग्रयणम

६ होम यदग्निहोत्रमिति। अतश्चात्र न यजनीयकालनियम इति। तदाश्रितामावापयसा। नवाश्रितायावृगोः पयसा जुहो तीदृश्शिन व्रतं च। तत्काला इति पात्तेन वाश्रितामागोः पयसा कर्त्तव्यम् उपसत्सु वर्त्तमानासु नवदर्शेरोहिणीक कर्त्तव्यो [margin: रोहिण्यो कुर्वीत। ८ पसत्सु ७ +]

। सुत्यासु सवनीयाः कर्त्तव्याः। ३। [illegible] सौम्यः श्यामाक [illegible] रायस्यो। श्यामाकनीवारादि। आरण्यग्रहणाच्च से [margin: २ आरण्याग्रयणं। २ आरण्यच २+२]

म व्यैर्हूतैर्व यस्तत इति। वैणवोप्यीष्यः सौम्यः कर्त्तव्यः श्यामाकचरोश्च कालनिर्देशात्तदादेव भवति। पुनः संस्कृतौर

कृ० भा० योरक्षिणा। सौमंमधुपर्क्कों वर्षाधृतंवावासः सौमंमात्तसमुच्यते। वर्षासुयत्तरिक्तितं। कृतमिस्सकोत्तत्रधृतत्राव्देनां
१९ जसो भवति। तस्माद्वर्षासुयद्धृतंपरिहितंतत्तद्देवगृहीतमंदृति। अमावास्यायामग्न्याधेयमिति कर्मणोनामधेयं। त अग्न्याध्येय २
३ ते+ त्रसमुदायस्यर्सनिखसावगिराधीयते। उत्पाद्यते निष्पाद्यते। नमंथनमात्रंस्थापनमात्रंवा आहवनीयशब्दोहिसं
स्कारनिमित्तः। नजातिनिमित्तोयोगनिमित्तोवा। तेषुसत्सुशब्दप्रयोगादर्शनात्। अतश्चमाबानकश्चिद्दृष्टार्थौः दृष्टा
कृ० ४ पदा ते ५+ र्थोवातत्संस्कारैर्योगोयते सससर्वोग्न्याधेयशब्दवाच्यः एवंचसतिसंस्कारैकदेशाभावेपिअनाहवनीयत्वा। अ
तश्चसकलकर्मसमुदायादाहवनीय इति संप्रदायः। अत्रवदामः कश्चित्संस्कारोंगवान्भवति। यथापूर्णाहुत्यामा।
८ हेमे+ ज्याधिश्रयणादयं। तूष्णीमग्निहोत्रैंचपरिस्तरणादि। इष्टिषुचान्वाधानादि। यस्यैवांगिनोंगापचारस्तस्यैवा एम
वृत्तिर्युक्तरूपा। नसकलस्याधानस्येति। नचैहांगापचारेऽपिप्रायश्चित्तंभवति। आहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात्। न १९
तुचविधंतएवाहवनीयोयेषुसत्तिःस्यांच्छेषंवैयर्थ्यमेवस्यात्तस्मात्संचभिराहवनीयमादधातिइतिभाविनीवृत्तिः।
+इयः। त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति। पंचभिराहवनीयमितिप्रयोगदर्शनात्। नेस्यते। यदीयते वाहवनीया

= यदाहवनीयस्य होतीति पक्ष्या नापूर्णाहुतिरप्याहवनीये होतव्येति। अप्पुना आहवनीय एव मेयासंपन्नं। ... मिति चेत्। २

अतो नैमित्तिकहोमस्याभावः। प्रघेवं पूर्णाहुत्यादिहोमोप्यत्र न भवति। उच्यते। ओं आहवनीयसंस्कार एवैव अरसं १+

विधानादित्यदोषः। तस्मादिह विहितानां भावि नैमित्तिर्युक्ता। ननु नैमित्तिकहोमानां नैर्हित्यस्याहवनीये विधीयं।

ते। पूर्णाहुत्यादयस्तु तदुत्सर्गयंतयेति विशेषः। अमावास्यान्नाद्वश्चात्र गौण्यावश्या प्रतिपद्विषयः। एवं हि श्रूयते।

आधानं प्रकृत्य परह्रोवै षन पुरस्तात् पश्चाद्दृश्येत तत् हरूपवसेदिति। नुपवासन्नाद्वश्च यमनियमापेक्षः। प्र

द्वाहस्य श्वोग्न्याधेयस्ये स्यादिवैवाश्वीयादित्येवमादिविधानात्। तस्मादमावास्यायामुप क्रम्य प्रतिपद्याधानं। कृ

त्तिकादिषु तु नैवं। नहि तत्रैवं वचनमस्तीति। कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः फल्गुनीषु। सचायं विकल्पः कृत्तिकादि

... स्वग्नी आदधीतेति निरपेक्षविधानात्। ननु चामावास्यायां ... धेन ... नु

त्तिर्विकोतिच किमिति न भवति। नैतदेवं। एवं हि समामनंति। यो मावास्यायामग्नी आधत्ते यथा विदृताया द्वारि

द्वार एव पुरं प्रपद्येत सन्तत एव स्वर्गं लोकमियादेवं तदिति समावास्यायां विधायन नक्षत्रनिषेधेन संस्थौति। अथ यो

... माधृति ... मिति न भवति

गधेर १

... र्थ ... न ... निंदा ... प्रव ... त्पंत्यं ... तं। २

का० भा०
२०

नक्षत्र आधत्ते यथा ॥ पिहितायां द्वार्ये द्वाराणि पुरं प्रपित्सेत्स जिह्मः पुरं स्यादेवं तदिति। तस्मादत्रापि नक्षत्रविकल्पः
हस्तोक्ता भकामस्य। स चायं विशिष्टोक्ता भ उच्यते। न लाभमात्रं। यद्धस्तेस्मेधीयेतेति वचनात् तस्मात्प्रतिप्र
हलाभः अतश्च ब्राह्मणविषय एवायं। चित्रा च क्षत्रियस्य। चन्द्राद्दालाभकामस्य। वसंतो ब्राह्मणब्रह्मवर्चसकाम
योः। तस्मात् ब्राह्मणो वसंत आधीतेति वचनात् ब्रह्मवर्चसकामो वसंत आदधीतेति। ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणस्यैवोचि
तं। तस्मात्सकामनिष्कामयोर्ब्राह्मणयोरिति। ग्रीष्मः क्षत्रियस्य। श्रीकामयोः ग्रीष्मः क्षत्रियस्याधानकालो भवति
तस्मात्क्षत्रियो ग्रीष्म आदधीतेति वचनात् श्रीकामो ग्रीष्म आदधीतेति हि श्रूयते। सर्वविषयं च एतन्न विशेषान
वगमात्। वर्षा प्रजापशुकामवैश्यरथकृतां आधानस्य कालो भवति। प्रजाकामस्य पशुकामस्य वैश्यस्य रथकृत
श्च कामस्येव पश्च सर्वविषयः। न वैश्यविषय एव। वैश्यो वर्षास्वादधीतेति च निष्कामस्यापि वैश्यस्य। वर्षासु रथ
कार आदधीतेति च रथकारस्य वर्षाः। शरदानी पूर्वे धुरुपक्रममाह। अग्न्यगारे कुर्वंति बहुवचनोपदेशाद्धसंकृताः

वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजनितं तेजो ब्रह्मवर्चसं ॥२॥

वृद्धानीयादि वचनं।

एम
२०
शरदि... न्ये

न पशुयूपु भयोग्यमाहवनीयः। यथा बंधनविधिना यूपआक्षिपते। तथा होमविधिनाहवनीयः। अतः। पशूयूपेपशुबंधनसार्थ्येन सामान्यतोन गतं। यथा पशुर्वा यूपेबध्यते। विशेषणएव मनवगतः। सबधुपपदा ह्लादिरेबध्नाती यादिना न्याया अंतरात् वेदनभोषणादिभ्याव भ्यार्थते। अयंरलादि विराद् गौषणादिसंस्कृतो युद्द ति॥ इह तु होमे नाहव। नीयस्वा नानुपा सा मान्यानगति नीसि। तस्मादन्येन प्रमाणेन सामान्यतोप्य नासेपा नेदा वाव गम्यते। स आहवनीयः। स च वसते ब्राह्मणकुले को नगम्यते वेहात्॥ नान्यादृशः। तेनअन्य कालकृतं भवनमाहवनीयः॥२॥ = नवेत्यन्य थागार्हपत्यपूर्वनी ववर्ततं भारासिन यन्न क्षिप्यान्नु गार्हपत्ये तधानं पसभवति॥२॥=

गार्हपत्यस्य २ = उदगग्रव्हेशावा पूर्वे। वा प्रागग्रव्हे शंा। पूर्वे व्हे प्रागग्रव्हे शमेव। दक्षिणपूर्वेवहूरो अपरस्य दक्षिणं पूर्वेस्य पूर्वे। न त्वेकैक आहवनीयस्य १ स्यहरहस्यविधानं उपपद्यते। यस्मादपरस्य पूर्वं पूर्वस्यापरं सामर्थ्यपरिप्राप्तं। पौर्णमासवद्रूपनं भवति। च ति नात्र अग्निषमति स्त्रिपने। विकल्पस्य तु स्तंत्रांतर अभिहितत्वात्। कृत्तुनक्षत्रसंभारसामवपनादीन्न वा कुर्यादिति।

धार्यते २ क्षौमेवस्ते हते पत्नी च। क्षौमेआतते। अहतेअधौते। पत्नीच क्षौमेवसानावग्नीआदधीयातामितिवचनात्। अग्निमादधीत क्षौमं
तु तने २ सन्धिते ध्वमे वेदये। तेच परिसमासे अध्वर्यवे दद्ये। गार्हपत्या गार्हे निर्मथ्या न्यादधात्। तेमथ्नन संनिधानात्। धियते वसा
आध्यानसमा नावाद धीयाता
सौ ५ कृत्वा मामेवारणि मां अन्यो हि सन्निधानात्। वैनू पकुलं वरीष महानसाद्वा। वैनूपकुलादपरिगृहीतो कुतो मिति ता मन्त्रादौ ना
=आर्थमाणा ग्न्यादे ५ छिष्टो वा परिगृह्यते। अंबरीषो भ्राष्ट्रः कंदुरितियः प्रसिद्धः। महानसो यत्र आस्तीणे। अग्निर्यथा लौकिके षु सत्रेषु लकायें बरीष भ्राष्ट्रं कंदु शीखिद नास्त्रिया
अत्र २ दिवाश्चा तिरात्रौ वा। यदहैर्दरस्य श्वीग्न्याधेयं स्यादिवै वाश्रीयादिति। न चायं दिवाश्रानस्य नियमः। किं तर्हि एरात्रि =
असमावसमीपे १ अत्रान्न विकल्पार्थ्यमिदमुक्तं। तद्रूपिकामम एवनक्त मश्री यादिति। उपास्तमयं देवाः पितरं आव्हयति। तत कु इति २+
= इदं धामिनिधानं। गार्हपत्यागारे संस्कारार्थं। आगार इति सप्तमी द्वितीयार्थे सप्तमी॥ आगारमध्ये अग्निना संसृजेदिति। तथथा आगारे यो वास्ये ता मि संत्रणो नासने नागारं संस्पृशेदिति वा व्यत्यार्थे भवतीतस्व दिवापि॥५॥=

आध्यानमंत्रः १ =

तः सभ्यो हैवंविद्वांसो देवाः पितर इति द्वयपत्नीसाध्यं होने विनियोगात्। पूर्वेण प्रविश्य तिष्ठति दक्षिणेन पत्नी। पूर्वेण द्वारे
णयजमानो दक्षिणेन पत्नी। पश्चाद्गेहरूपविवक्षातो दक्षिणतः पत्नी। गार्हपत्यागारनिहितस्यैवाग्नेः पश्चाद्दक्षिण
तः पत्नीत्युक्तवचनात्। अश्वत्थस्य शमीगर्भारणी प्रयच्छति। अश्वत्थ श्वत्थो यः शमीगर्भ इत्यश्व। अश्वत्थस्य शमीगर्भस्तत्संबं
धिन्यौ अरणी प्रयच्छति यजमानाय। ते चास्तुमत्स्यूर्ये परिगृह्णीते। एवं च सति त एव समस्तौ सर्वेदा भवतः। अंते च प्रतिप
त्तिदर्शनात्। अरणीद्वयमणयोरिति। तथा सत्सन्नयोर्भावेनारण्यंतरादुपादानं शाकं च कर्त्तु। अकिंनियमात् अभावे शग
र्भस्य शमीगर्भो भावि अश्वत्थस्य मात्राद्गृह्णीते। वाचंयच्छा पूर्णाहुतेरित्साहास्तमितेति निरणयां पर्युदयं वा प्रधानका
लत्वात्। अस्तमिते आदित्ये रात्रौ यजमाया यजमान माहेति पूर्णवांतर श्रवणात्। अस्तमित इति श्रुतत्वात् अस्तमितग्र
हणं। रात्रावि निश्रुतत्वान्निरणयग्रहणं। पर्युदयमिति च वाग्यमस्य पदार्थधर्मत्वात्। तेषां च पर्युदयकालत्वाद्दृष्ट्या।
यत्तवाल्केन पदार्थाः सुखेनानुष्ठीयंत इति दृष्टार्थत्ता भवति। इतरथा अदृष्टार्थता स्यात्। तस्मात्पर्युदयमेवेति

यत्र अस्तमित आदित्ये रात्राविति च श्रूयते। तद्दर्हयस्तमीयेपि भवस्येव। प्रागुदयाद्धि रात्रिरेव भवतीति

अपरे तु विकल्पमेवेच्छंति। गार्हपत्यागारे ऽजं बध्नाति न वा विद्यमानं प्रातरग्नीधे स्थाप्यस्तमिते। तद्धैके ऽनु

पबध्नंतीति प्रकृत्याह। तदु तथा न कुर्याद् घघस्याजः स्यादग्नीध एवैनं प्रातर्द्द्यात्तेनैव तत्काममाप्नोतीति

तेन यद्यजो नास्ति तत्रो नियोगतो बध्यते। विद्यमाने तु प्रातरग्नीधे संस्थिते कर्मणि दानं। संस्थित इति क

एव पाठात्तं एवं रात्रिमजं बध्नातीति चास्तमित ग्रहणं। रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्पात्राणि मिमी

ते तं चातुष्प्राश्यं पचतीति तन्मिति निर्देशात्तंडुला एव मीयंते नत्रीहयः कंडनस्याः श्रुतत्वात्त पात्राणि चत्रिप्र

सृतिपरिमाणानि। भोक्तृपरिमाणं हि अत्रावच्छेदकं। उद्वास्या सेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्य श्वश्री स्तिसृः स

मिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रस्तवं। चातुष्प्राश्य[illegible] आसेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्येत्तेते

नाक्तास्तिस्रः समिध आदधाति। समिधाग्निमिति प्रस्त्वमिति। उपस्थे निजपति। त्रिभिरादधास्येकं जपतीति

कृ०भा०

२२

ऽऽर्मणिकरणभूता
मंत्रानभवंतिसित्येजमा
नादितिपरिभाषितं।
जपमंत्रस्तुकरणभू
तोनभवतिरितस्मा
धजमानेष्मासेऽध्व
र्युग्रहणं उ=
भानसर्थवरणंसर्वत्रप

उत्तमेहनिपक्षारपदा
र्थांवैभंति—=

श्रूयन्ते। द्वितीयांचाऽध्वर्युः येनैवं श्रूयन्ते। समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधातीति। समिद्वद्वतीर्घृतवद्
वतीभिश्चेति। द्वितीयाचनसमिद्वद्वती। अतो द्वितीयामेव जपतीति। पाठक्रमात्सूक्तलिंगेन वा ध्यते। अध्वर्यु
ग्रहणे हे च पाठक्रममनुहृत्यार्थे। अतश्च समिदाधानांते जपः। अपरे तु जपं यजमानं इच्छंति। मंत्रांश्चाकर्मकरणा
इति सूत्रितत्वात्तेनाध्वर्युरित्युच्यते। चत्वार ऋत्विजो भ्राजंति। तमोदनं। [illegible] ब्रह्मौदनस्य [illegible]। अध्वर्युः
वरं ददाति। ऋत्विग्भ्यो यजमानः चातुः प्राश्यं न चानन्तेपि वैतिनित्वा [illegible] ब्रह्मवरणं न भवति। असमिच्चा
तुः प्राश्यं भवतीति चेत्तं नाध्वर्युं एवादिवसहः तत्वात्। अस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति प्रवृत्तत्रिय
एवाऽस्माविति। संवत्सरं वा पुरस्तात्कुर्यान् [illegible]। इदमन्यस्य क्षान्तरं। पुरस्तादाधानस्य संवत्सरं
मावत्तमाना द्विवरहानांते उदं कुर्यान्न इति। अस्मिंश्च पक्षे उत्तमैरात्रिसंयोगेन चत्वारः पदार्थाः भवंति। अत्रा
ननियमः अजबंधनं। जागरणं। वाग्बंधश्चेति। उत्तमसंयोगेन स्वेनैवे श्रूयंते। यद्यहरहस्य श्रोग्न्याधेये पद्धं स्यादि

एम

२२

नैवाश्रीयादिति अत्रानियमः तथाएतांऽ रात्रिमजं वध्नंती ति अजबंधनं तथा जाग्रतिदेवा इ ति प्रह्लस्या

ह्ना सस देवताः श्रांततरस्त पश्चित रोग्नी आधत्तइ त्याधानकालता भवति। वागंधस्य प्रधानकालत्वादिमुक्त

मेवेति। ततः सर्वोनाद्धीन। ततएवाग्नेः सकाशात् सर्वेग्नय आधीयंते। स मोपि तत एव सर्वेग्नहणात्। तस्य हि मंथ्य

नं विहितं। संभ्यं च निर्मथ्येति। अत्राधानोत्तरकालं कर्म विरच्यते। गार्हपत्यसिनुगतेग्राम्योग्निमाल्हस चातुर्मास्येपपत्ता

विहरणे। विहरणोपदेशात्। अग्निहोत्रकाले गार्हपत्यानुगमने लौकिकमग्निमाहृत्य चातुःप्राश्यपा

काचतुर्मोहृत्वात्तमेव विहृत्याग्निहोमं कुर्यात्। पुनः सर्वेषां निराहरणं। गुणविधित्वाद्यजनात्र मानादि भवति। रा

त्रिं जागरण धारणे। जागरणं यजमानस्य। धारणमग्नेः। शाकलैर्वाप्रसिद्धेः। गोमयादिभिर्वा। ननु चैतद्वाच्यं। सा

मर्थ्यसिद्धत्वात्। वाच्यं वा। अन्यतरनियमो यथा स्यादिति। मुष्टायामुपशाम्य दक्षिणावा समऽ हरेदन्वाहार्य

पचनश्चेत्। मुष्टायां रात्राबुपशाममप्य नमग्निं दक्षिणावाऽ हरेत्। यद्यन्वाहार्यपचनो नित्यो भिप्रेतः स एव भवति

स

पमासमग्निहोत्रंहोत्रंजु होनीतिवभामध्येयत्वा भावाद्वैध्यगादिशाद्ध्वे भास्यचातुर्मास्यश्रा च स्वधर्मा तिदेशात्मि सर्थः। ६=

चातुर्मास्यस्य गुण विधिहेन नामध्येय त्वा संभवान्न चातुर्मा स्यधर्मा तिदेशः। तैर्नमोदयोधर्मा अत्र न भवंति। अतोय थाश्रुतं पुचन प्राश्या नं च भवति। ५=

गुणविधिश्चादेश को भवति। ५।

देपूर्वेनयोनिः पुर्वाव्स्तु सराधानकर्मणि इति धर्मदोगः ६

स्त्रयोग्निर्भूतस्य नाशा दौ पुनरपि संवत्सरं चा तु र्मास्यपक्षेण पुन राधानमिति ६

ततउत्साध्य दक्षिणस्यां दिशि अङ्गुरे स्थापये त्। ६=

इतरपक्षे सभ्यमंथनं विहितं ३

सोमाध्यानपक्षे धार णपक्षेपि क्रुत्स्नर्थं। ३

होम +

+उपश्लिष्टमितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्य आग्नेयमुद्धृत्य हिरण्यं निधायउपाखूत्करान्निवपति। अंतेषु शर्कराः॥१९+

कं० भा०
२३

स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यान्वारभ्ये हिरण्यं निधायोपाखूत्करान्निवपसंतेषु शर्कराः। अंतग्रहणाच्चतुष्पार्श्वेखूत्करैः कृत्वा। कारः कर्त्तव्यः ततोंतेषु शर्कराः इति। अत्रचोल्लेखनोपलक्षिताः सर्वाः पिपदार्थाः पांसहे मूलात्स्पः पूर्वकर्त्तव्याः अभ्युक्षणं तु तंत्रेणैव भवति। हिरण्यमुपर्येके। उपरिष्टादेके हिरण्यमिच्छंति। एवं सूमपि हि श्रुतत्वात् एवमितर योः आहवनीयदक्षिणाग्न्योः स्थानं कर्त्तव्यं। अयं तु विशेषः पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वादशसु मत्स्याख्या। तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीतेत्येवमादि वचनात्। उत्तरस्य वित्ततीये दक्षिणतः उत्तरस्य दक्षिणाग्नेः वित्ततीये देशे दक्षिणतः स्थानं कर्त्तव्यं। उत्सृष्टेसेऽग्निमंथनमनुत्सृतएके। उद्धिते अनुद्धिते वाग्निमंथनं भवति। उद्धितेनुद्धरणं। उद्धरणं तूद्धितएव कर्त्तव्यं। अपरेण गार्हपत्यायतनं मंथनं भवतीति वाक्यशेषः तत्र चाश्वमानयेति ब्रूयात् तस्याग्न्याधेयमंथिष्यमाणस्य तदश्वमानेतवै ब्रूयादिति। अतश्चैवमंथिष्यन् सप्रैषं ददातीति। स चाध्वर्युः त्वगारवांतरे विहितः तस्मादध्वर्युः प्रस्यन्नुवाग्निं मंथतीति। अग्नीत्तु प्रैषार्थं करोति। स्थितेष्वपुरस्तान्मंथनं भ

स्थाउषः सारसमित धा॥२

राम
२३

वृति। ज्ञानेवराह्वानं कर्त्तव्यं। मनसैके। पुनसावास्तं कल्पमात्रं कृत्वा पश्चाद्दहाति। तस्याभिश्वासः प्राणममृतेदें धरइति।
अभिश्वासेन प्राण्यते। अग्निः समर्थ्यीते। तत्तश्च मुखेनाभिश्वासः क्रीयते। उच्छ्वासो मृतं प्राण आदधरइति। वायूपा
दानं उच्छ्वासः सैव चापानन क्रिया। तदेनमंत्तरात्मंनादधत्तरइति। यजमानेसंस्कारो यमिनितस्कर्त्तकः। अतश्च उ
नरण्धेयेन भवति। अग्निसंस्कारत्वात् अभिश्वासस्तु भवस्येव। द्वावपि चैतावेककर्त्तको। स पुनरपानितीतिधव
नात्। अभिश्वासः पुनर्जातः संयोगान्नतः सर्वानादधीते सत्र न भवति। उच्छ्वासस्त्वास्मसंस्काराद्भवस्येवेति। ह
दृभिर्ज्वलंतमाहं धातिभूर्भुवरिति संभारे यमुष्यत्वाव्रतपतेव्रतेनादधइति यार्षेय। पर्यर्षेयग्रहणेन शास्त्रांत
रपरिपठितमार्षेयं गृह्यते। यथांगिराः अंगिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधइति। यदि भृगवः भृगूणां त्वा दे
वानां व्रतपते व्रतेनादधइति। भार्गवांगिरसव्यतिरिक्तानां मादित्यानां त्वा देवानामिति। एवं हिन्नार्षेयान्तरे पठ्य
ते। वरुणस्य त्वेतिक्षत्रियस्येंद्रस्य त्वेति राजन्यस्य। व्रतपते व्रतेनादधस्तु भयत्र संबध्यते। राजन्यग्रहणेन क

⁎धियते २

तदेनमग्नि मंतरा
स नाधत्तरति ३

थ ६

=प्रधानमंत्राणां तुस
मुच्चयोयाथानकृ
शिभिरवधेगार्ह
पत्यमादध्यातिर्यंच
मिरोहवनीयमाद
ध्याति।। श्रीअनंते
मं तेसमुच्चयः ६

कु० मी०
२४

श्चिदभिषिक्तो गृह्यते। अनभिषिक्तः क्षत्रिय इति। तच्चाप्युक्तं। यत्कारणं क्षत्रियायां ब्राह्मणजातो राजन्य इति स्म
र्यते। तस्मात्स एव गृहीतव्यः मनोष्टू ग्रामण्य इति वैश्यस्य। ऋभूणां त्वेति तिर्यग्वत इत आदधते। देवानामि सत्रा
विहिप्यस्यते। रथकारस्यात्वृष्ण जातिनिमित्त इत्युक्तं। रथंतरं गायेति प्रेष्यति। प्रैषप्रैषार्थयोः कर्तृभेदान्नतायते
कः प्रैषेको वा प्रैषार्थ इत्यत आह। गानमध्वर्योः समाख्यानात्। अध्वर्युवेदविहितं हि सामगानं। उत्पत्तिमात्रं
हि साम वेदे। प्रैषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात्। एवं प्राप्त आह। ब्रह्मा वा वेदयोगात् ब्रह्मा वा साम गायति। कुत ए
त्तं ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेदविहितकर्मसंयोगोस्ति। वेदत्रयविहितं ब्रह्मत्वं मतः समाख्यातत्वात्त्रापि घटते। अ
पि चाप्युक्तोध्वर्युः पदार्थान्तरेषु। तथा च सत्त्रांतरं प्रस्तोता परिहासाभिगायति। अग्न्याधेये सौत्रामण्यां छिद्रितेष्वेषु
रस्तात्। मंथनं भवति। जातवेदसानं कर्तृमं। मनसैके। मनसा वा संकल्पमात्रं कृत्वा पश्चाद्ददाति। तस्याभिश्वासः
प्राणममृतेदधरति। अभिश्वासेन प्राण्यतेऽग्निः समर्थीते। ततश्च मुखेनाभिश्वासः क्रियते। उल्लूसो मृत्तं प्राण।

मुखाद्वसितः मातिः॥
माद्धिष्यमकूरिण्यां मातीरथकृत २॥
दे युक्तसाध्याध्वर्योः॥
एम
२५

आदधइति। वायुः प्राणस्तनूरुच्छ्वासः सैव प्राणानन्तक्रिया। तदेनं मंत्रएतं नादधन्तइति। यजमानसंस्कारोऽयमि
तिन त्वकर्तृकः। अतश्च पुनराधेयेन भवति अग्निसंस्कारत्वात् अभिश्वासस्तु भवत्येव। द्वावपि चैतावेककर्तृकौ।
स पुनराधेयेन भवति उपानितीति वचनात्। अभिश्वासः पुनर्जातः संयोगात्ततः सर्वानादधीत सत्र न भवति
उच्छ्वासत्वात्मसंस्काराद्भवत्येवेति। द्वाभ्यामिज्वलन्तमादधाति भूर्भुवइति स— रेषमुष्यत्वाव्रतपते व्रतेनादध
इति यर्षि। यथर्षिग्रहणेन गुणवांतरपाि पादित्तमार्षेयं गृह्यते। यं त्वांगिराः अंगिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रते।
नादधइति। यदि भृगवः भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधइति। भार्गवांगिरसव्यतिरिक्तानां आदित्यानां त्वा
देवानामिति। एवं हि शाखांतरे पठ्यते। वरुणस्य त्वेति क्षत्रियस्येन्द्रस्य त्वेति राजन्यस्य। व्रतपते व्रतेनादधइत्य
नपत्रं संबध्यते। राजन्यग्रहणेन क्षत्रियोऽभिषिक्तो गृह्यते। अनभिषिक्तः क्षत्रिय इति। तत्राप्युक्तं। यत्कारणं क्षत्रिया
यां ब्राह्मणजातो राजन्य इति स्मर्यते। तस्मात्स एव गृहीतव्यः मनोः क्षत्राब्राह्मण्य इति वैश्यस्य। ऋभूणां त्वेति र

कृ०भा०

२५

यच्छतः आदधते। देवानामिसत्रापि हियच्छते। रथचक्रात्राहदश्च जातिनिमित्तरुक्तं। रथंतरंगायेतिप्रेष्यति प्रेषप्रेषार्थयोः कर्तृभेदान्नत्रायते। कः प्रैषेको वा प्रेषार्थइत्यतआह। गानमध्वर्योः समाख्यानात् अध्वर्युवेदविहितंहिसामगानं। उत्पत्तिमात्रंहि सामवेदे। प्रेषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् एवंप्राप्तआह। ब्रह्मा वा वेदयोगात् ब्रह्मावासामगायति। कुतएतत्। ब्रह्मणोपिह्यध्वर्युवेदविहितकर्मप्रयोगोस्ति। वेदत्रयविहितत्रिसूत्रंमतः समाख्यातत्रापि घटते। अपिचमुक्तोध्वर्युः परार्थान्तरेषु। तथाच सत्रांतरंप्रस्तोतापरिसामा त्रिगापति। अग्न्याधेये सौत्रामण्यां चब्रह्मेति। तस्माद्ब्रह्मैव सामगाने। इध्मेनोद्धरणमुपयमन्यः परिधिवृक्षसंबंधिनेध्मेनाहवनीयोद्धरणं। उपयमनीभिर्मृद्भिर्गृहीत्वा वि[illegible]त्वाश्च मृद्भिर्गुणानुपपत्तिः। अतस्तत्रारोपणमात्रेणैवोपनयमर्पनं। तत्रवरध्या। १ स्वमारोप्यतेषुध्मः पुनरस्त्वाविति। यथैनंधूमउपेयात्। तथाचोद्धरणंकर्तव्यं। यथाप्यमानंधूमउपगछेत्। अनेनप्रकारेणयजमानस्यधूमानुगमनंविधीयते। वामदेव्यमितिप्रेष्यतीति

स्वस्ति

श्लेसे [illegible] णयनंद

एप [illegible]

२५

अतस्तत्रमृद्भिरध्मा रोपणमात्रंकर्तव्यं

अ

+ तत्र दक्षिणतो ऽग्नेर्नयनं विधीयते। अग्निनापदं द्विरूपस्य स्यात्। तीयेनोपस्पर्शीनेनादधाति॥ द्वितीयेन प्रथमेन वा॥ भूर्भुवस्वरिति ५

वचनात्। मंथनकालाद्धत एवायमश्वो नाश्वांत्तरं तदभावे अनड्वान्भवति। अश्वः पुरस्तात्सुवात्तदभावे सुवांश्वा

भावे ऽनड्वान्। तं यत्र प्रांचमुदीच हरंतीति पुरस्तादश्वनयनं यत्र। अस्मिन्श्व अनभिधायकत्वादश्वमानयेति प्रैषाभावः

संभारानधिष्ठाप्य दक्षिणपूर्वे पादेन प्रांचं नीत्वा वर्त्मस्थापयति। दक्षिणपूर्वे पादेनेति संनिधानात्तत्संभारानु

त्तरेण प्रांचं नीत्वा वर्त्मस्थापनेक्रियमाणे संहितो दक्षिणपूर्वपादः। एवं च सत्याग्नेयोस्थेनाक्रमणौ। द्वहरिति

प्रेष्यति। अग्निनापदं द्विरूपस्य स्यात्। तीयेनादधातिद्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुवस्वरिति पूर्वे वर्तनेनमंत्रेण पूर्वे वच्छ

न्देन चयपर्येषीतिलभ्यते। पुरस्तात्प्रतिक्रम्य धूमपूर्वोद्वंगृहीत्वा घोरिव भूम्नेत्याह। पुरस्तात्प्रतिक्रम्याग्नेः धूमपू

र्वोद्वंगृहीत्वा घोरिव भूम्नेति मंत्रं जपति। तच्चैतत्करोति। धूमपूर्वोद्वाग्न्वारंभण दर्शनवारं भोपदेशात्। तस्य च याज

मानत्वात् मंत्रलिंगाच्च। अग्निमन्नादमन्नाद्यायाधद् इति। आयं गौ पृश्निरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिः चत्वारि वा घृजमा

नो ऽग्न्युपस्थाने। सार्पराज्ञीग्रहणं च संव्यवहारार्थं। सार्पराज्ञी वा कुर्यादिति। दक्षिणाग्निमादधाति। गार्हपत्यात्तनि

नयने क्रियमाणे इति नयनस्य स्युस्तत्रैलंकाव निर्देशात् तथे व व्या ख्या भार्थ मुपाद ध्याव यैरा नाध्यापो ते रोपादानं ह्रत्तमा वर्त्मस्थापने इति ३ = तेनद क्षिणतो ऽग्ने नयनं विधीयते। ५ = अग्नौ॥ ३ =

सौम्याधानपक्षे ऽपि सपक्षे दक्षिणा ग्नेः स्थालयानयनं। नसमारोपः। १

कृ०भा० २६ १थ

सपक्षेयोसौदक्षिणाग्निस्तस्मादाहृत्याधाति। सभ्यंचनिर्मथ्य। चशब्दादाहृत्याधातीति। तंचसभास्थाने। अयंयएषसभा

यामग्निरितिवचनात् सभाचयत्रस्थितोध्यापयतिव्याचष्टेवा। गांदीव्यध्वमित्याह। दीव्यतिःक्रीडार्थः। गांपणी

कृत्वाद्युतंरमध्वमित्यर्थः बहुवचनोपदेशात्प्रकृतत्वाच्चत्रयऋत्विजोऽभिधीयंतेद्युतस्यकर्तृत्वेन। तच्चैतद्द्युतंस

भ्यांगंसभ्य प्रकृतत्वात्। उपरितनसूत्रेचतद्धर्मोपदेशात् धारणोपवेशनस्थान मंतरमिति। सभ्यांगत्वेचपुनरा

धेयेनभवस्यैवंविधमानत्वादेवसभ्यस्य। यद्यपिचतन्नूहवीषिकामानातोदक्रियंतेतथापितुसभ्यासनमतएवा

रभ्यकर्तव्यमिति। देपतवारवंतीययज्ञायज्ञियमानीतिचप्रेष्यति। चशब्दःसभ्यानंतर्येप्रस्तावप्रस्तावार्थः। देपताहीनां

चैककालत्वंप्रैषोच्चारणमितिसंप्रदायः। प्रैषप्रैषार्थयोरानंतर्यार्थेऽदेनेत्यपरे। ततश्चदेपतवानोत्तरकालीवार

वंतीयप्रैषः वारयवंतीयोत्तरकालीनश्चयज्ञायज्ञियस्य। दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदगुत्सृजति। प्रदक्षिणमग्निप

रिगमनंकृत्वोदगुत्सर्गश्चदक्षिणाग्निहरणाच्चनेत्तरथावृत्तिर्भवतीति। ऋतुनक्षत्रसंभारहामवपनचातुःप्राश्य

अन प्रले सांगाम
नायसभ्यायनमः
=अन विस्ताप्रात
र्मकृतद्रू सभास
मदृ सभ्यस्य।

थ१

एम
२६

ज्ञागणे अपूर्वोह्यग्न्यारंभणसाप्तहीनेनाकुर्यात्। कृत्वादिविकल्पार्थमिदमुक्तं। कृत्तौतावत्। तेवा एत्त
ऋतुवस्तुभयएवापहतपाप्मानस्तिप्रहृत्स्याह तस्माद्यदैवैनंकदाचयज्ञउपनमेदथाग्नीआदधीतेति। तथा
यदैवैनंश्रद्धोपनमेदथादधीतेति ऋत्वनादरः तस्मान्ननक्षत्रआदधीतेतिंनक्षत्रविषमोनादरः नक्षत्रेनाद
देवामावास्यायांनियमइतिसंप्रदायः। तत्पुनर्नोतीवयुक्तरूपं। यत्कारणंआमावास्यानक्षत्रंचभेदेनविहि
ते। कृत्तिकादिष्वादधीतेतिनक्षत्रविधानं। तदमावास्येचापकृत्तिकादिष्वपीतिगम्यते। तथा चाह। यपुनक्षत्रकामः
स्यादेतद्धाअन्यपराह्णंनक्षत्रंयत्स्वमेः स एतेनैवपुण्याहेनयदेतेषांनक्षत्राणांकाममपेततद्रूपेदिति। एवंचसत्य ह्रै ५+
मावास्यायामकृत्तिकादिष्वप्याधानंभवत्येव। संभारेषुविहितप्रतिषेधात्तुविकल्पः नैवैकंचनसंभारंसंभ ६ २+
रेदितिवचनात्। सामस्त्यंपि धानंभवत्येव। संभारेषुवाल्ग्निस्तेजोवृत्तिसामानितस्मान्नगेयानीति। वपनेपि
न्नग्रत्वान्नराद्विकल्पः चातुःप्राश्यैप्रि चातुःप्राश्यमोदनंपचंतीतिविधामाह। अस्यब्राह्मणाःकुलेवसेत्कृत्विजश्चा क्षि

विमस्मिन्स्तुष्णीं होमे अग्निहोत्रधर्माः प्राप्यंते नवेति। केचिदाहुः। अग्निहोत्रधर्मा नाम्ना प्राप्यंते। यथा कौंडपायिनामयने समग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्मिन् होमत्रे ति॥ तदयुक्तं। कुतः। तुष्णीं होतव्यमित्यनेनार्थकर्म विधीयते॥ तस्मिन् अर्थकर्मविधिवाक्येग्निहोत्रशब्दो नास्तियेन धर्मातिदेशको भवेत्॥ अर्थवा दार्थत्वादग्निहोत्रे शब्दस्य स्तुतिमात्रोपक्षीणत्वात् अतिदेशकत्वसंभवः॥ ५॥ नन्वपूर्वस्य होमस्य कथं धर्मस्याहवनीये प्रवृत्तिः। सखलु तुष्णीं होमो न्यथः। यथा उपनयवदग्निसंयोगात्। स्वयं अपि अफलत्वात् उ समन्ते जुहुयादग्निः परायते दितिवाक्यशेषात्। अतः स आहवनीये प्रवर्तते॥ ८॥

क० भा० नृलिजश्रुतेनैव तत्काममाप्नोतीति विकल्पः। जागरणमपि विधायोच्यते। तद्रूपि काममेव स्वप्यादिति। इध्मपूर्वो दुह्या-

२७ नारंभणे च। पूर्वाह्णे तु स्नुकानामपि प्रजापतीसुत्काह। सम्प्रदिकामयेत। जपेदेतद्घघुकामयेत। पिनाद्रिये-

श्रीः नेति। सार्परात्रुपस्थानमपि। अथ सर्परात्रीऋग्भिरुपतिष्ठेतेति विधायाह। तस्मात्सार्परात्रीऋग्भिरुपतिष्ठे-

तेति। विकल्पप्रसंगे नेहपरेमेमुच्यते। अग्निहोत्रं व तूष्णीं श्रुतेः पूर्णाहुसंते। अग्निहोत्रशब्दोत्र धर्मवाक्ये-

यमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः वा जुहुयात् वा न जुहुयात् कुत एतत्तं एवं हि श्रणवांतरे पठते। होतव्यमग्नि-

होत्रं न होतव्यमिति विधिः प्रतिप्रतिषेधावाच्यां काग्निहोत्रं चेत्स्कत्। तत्सुनरस्तु तं। न स्वेतौ विधिनिषेधौ। तूष्णीं।

होमप्रतिषेधः स्यां सैषा। यदि जुहोत्यपथा कुर्यात् अथ न जुहोत्यग्निः परापतेत्तस्मात्तूष्णीं जुहुयादिति। अतो न वि- राम

कल्पः। नैवेत्तदग्निहोत्रं सायं प्रारंभं प्रारंभं पर्वणि प्रयोगहूपपत्तिसमापनं। आग्नेयी सायमाहुतिः सौरी प्रातराहुतिः २७

प्रधानभूते। अत्रैककालत्वादंगानि तंत्रेण प्रधानाहुतिं चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं हुत्वा पात्रांतरेण मुख्यां यच्चतुर्गृही

१ घृतमाज्ये लिंगा गात्। आज्ये चोदिते घृतं प्रतीयात्। जातिनिमित्तशब्दः। न संस्कारविशिष्टतरति। असंस्कृतेपि हि प्रयोगो दृश्यते। कृष्यमाज्यं। क्षीण माज्यं। तैलमुपसेचने वर्तन्ते परिभाषाध्याये॥१

तान्तरेण सौरी॥ शेषमेकीकृत्योत्तराहुतिरिति। तथैव तत्र पूर्णाहुसंज्ञे भवति। पूर्णाहुतिविधानार्थो हेतुनिर्हृत्याज्यं गा- पूर्णाहुतिं जुहोति ११

र्हपत्येधिश्रित्य स्रुक्स्रुवं च संमृज्योद्वास्योत्तरया वेद्या गृहीत्वान्वारब्ध एवं सर्वत्र स्वाहेति। पूर्णाहुतिरिति

कर्मणो नामधेयं। अन्वर्थसंज्ञा चैषा। तेन पूर्णैव होतव्या। तां वै पूर्णां जुहोतीति वचनात्तं निर्हृत्याज्यं गार्हपत्ये

धिश्रयेत गार्हपत्यग्रहणं च आहवनीयमुद्वासार्थं। तत्रापि हि श्रपणं विहितं। श्रपणं चाहवनीय इति। अपरे तु म

न्यंते। अधिश्रयणसंस्कारमात्रमेवैतत्। न ह्येतच्छ्रपणं। श्रा पाक इति धात्वर्थः पाके नैव चाज्यं संस्क्रियते। तस्मात्त्राह

६ आहवनीयस्या- वनीयमुद्वासार्थं गार्हपत्यसंग्रहणं। एवं च सत्याहवनीयेप्ययमेव न्यायः स्रुक्स्रुवं संमृज्यते होमसंबंधात्। वै
पि श्रोपि गार्हप
त्ये एवेति न्यायः

कंकतः स्रुवो भवति। उद्वास्य उत्तरया वेद्या स्रुवेण ग्रहणं। स्रुवस्य संमार्जनविधानात्तद्ग्रहणार्थता। संमार्जनो

स्रवने च दर्भैर्य निक्षिप्तानि ना संमार्ष्टि स्वाहा। अन्वारब्धे जुहोति स्वाहेति। एवं सर्वत्र यत्रामंत्रा जुहोति चोद

नात्तत्रात्तत्राधिश्रयणादि प्रवर्तते। कुत एतत्। जुहोति शब्दात्। अमंत्रता सामान्याच्च। यवं रुद्रामीतिवाग्वि

= निष्पन्ने इष्टिपि चाग्निषु वचनप्रामाण्यात् पवमानहवींषि क्रियंते॥ ५॥ ५ आध्यानस्य द्वितीया संयुक्ताग्निसंस्कारार्थतया प्रधानादप्रधानि पवमानहवींषि प्रकरणांतरं गं। अवश्यं च पवमानहविषां आधानांगत्वादन्याधि अग्निनिष्पादकत्वमभ्युपगंतव्यं। ५॥

क० भा०

२८

सर्जनं। वरदानं च पूर्णाहुतिं गंतस्यां वरं ददातीति वचनात्। पूर्णाहुतिधर्माश्चानुधृतास्ते मया कृता विहिताः गा
र्हपत्ये आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूय स्रुचि संस्रवमाहि। इत्यं त्व विहितधर्मिका। तेन चोदनासारूप्येण तत्तो धर्मा न गृ
ह्यन्ते। अत आचार्येण तद्वीप्साधर्मार्थोहोपदिष्टाः तस्मान्वारं भणवरदानेन विहिते। अतस्तयोरन्तिरेवनाः तथाचा
र्येण स्थापितं तद्विकारे [illegible] विरुध्यते। अत्राप्ययामं वारब्धे जुहोतीति। राजसूये पूर्णाहुतिर्गृहे षिष्ठ नो वरदक्षि
णेति। अतः पूर्णाहुतिविधं ते अन्वारंभवरदानयोरनतिदेशः वाग्यमोपि चैहैवेति नोतिदिश्यते। द्वादशाहं तेनेनू अन्यत्र
हवींषि निर्वपति मासे द्वितीये तृतीये षण्मासे संवत्सरे सद्यो वा नवेति। निगदमाम्नातं। तनूहवींषि पिउअंते ऽग्न
त्रयै ... मायः इष्टिर्भवति। अग्नये पावकाय अग्नये शुचये द्वितीया। अदित्यै चरुस्तृतीया। न चेयं तनूहविषाम
ध्ये पठ्यते। नास्या उपांशुत्वं तद्भवतीति सं प्रत्ययः सांनाय्यमनुगा त्वामांतपांशुत्वमस्याः पठ्यते। आग्नेय एव वा पु
रस्ताहादित्यस्य। आग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुः पांशु। षडदक्षिणाः प्रतिविभज्य ददातीहा ददाचतु

+पवमाना॰ शृ

एम

२८

परिक्रयभेदेपि प्रयोग
वचनैकत्वात् तत्प्रयो
गः॥२॥=

विंशतिरिति। प्रतीष्टि विभागेन दक्षिणादानं। भूयसी श्चयथाश्रद्धं। उक्तसंख्यातिरेकेण यथाश्रद्धं भूयसीश्च
ददातीति। धेनुरादिरस्य। ताश्चैता दक्षिणा इष्टिसंबंधादिष्ट्यंगं। न सकलस्याधानस्य। तथा चोक्तं। उलूखलमु
सलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नंतीति प्रकृत्य स एष यज्ञो हतो न ददक्षे तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्ति
तस्मादिष्टीनामेव दक्षिणा इति। प्रयोजनं षष्ठ्यभावे तदभावः। अनन्तातिथ्यपनोदश्रुतिर्दर्वीधानं वा सप।

आहिताग्निर्नैकिंचं
दार्वंभ्यादध्यीत॥८=

कृतामुदकानि वर्जयेत्। अनन्तातिथ्यपनोदः स्मृतिप्राप्त एवानूद्यते। नानृतं वदेदिति स्मृतिः। अप्रणीयो ऽतिथि

माधान्क्षिय दनुवा
दः सस्वौ ऽनर्थ
केनभवति॥ ६=

रिति च। तदनुवादो ऽयम्। न वा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति। नदेतज्जातीवयुक्तरूपं यतो ऽनुवादमात्र
मनर्थकं। विधौ च प्रकृतिविशेषकत्वं। तस्मात्श्रौत एवायं सत्यवदननियमः। एवं च तत्र पचारे श्रौतं स्मार्तं
च प्रायश्चित्तं। श्रुतिशब्दो ऽदुर्गं धद्रव्यवाची प्रसिद्धः। क्लीसपक्वं यस्य अि अंगतेति इकादि पा चितं। क्लीबस्य
स्य पृथिवीवचनो निरुक्ताभिप्रायात् यो मृन्मयी से पृथिव्याम् अग्नि रिति। नामुदकं च। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतः

विधिश्चेत्प्रकृतिविशे
षकं करोति॥७=

रूप नितः प्रासंससवदनं
नस्य श्रौतत्वे थितेस्मा
र्तं लंके नपरिह्रजितं भ
वति॥ तस्मादुभय
रूपं॥७।२।=

कु० भा०
२९

ग्नावुदकस्पर्शनप्रतिषेधः स यद्भूतोऽग्नावस्यागतायनोदकं मार्षंतरति। नोऽनाढ्यश्चात्राग्निहोत्रविषयो नो हैवाऽएषा
स्यपायदग्निहोत्रमिति। ब्रह्मचार्यग्निनिस्सधारी स्यैवमादि निगदमाम्नानात्। पुरुषधर्मश्चायं। ततश्च सोमाधा
नेऽस्मादेयस्यक्रतुधर्मत्वात्। पुरुषधर्मोऽग्निनिस्सधारित्वं बाध्यते। अग्न्याधेयमनुविहितभवसरप्राप्तमिदं
नौ पुनराधेयमुच्यते। पुनराधेयमानाधाप्रतिज्ञातस्य। पुनराधेयमितिकर्मणो नामधेयं। तच्चाधानाप्रति
ज्ञातस्य भवति। यस्याधानसमनंतरमेवाप्रतिज्ञा तमपगतं। स आधानाप्रतिज्ञातः एवं हि श्रूयते। यस्याधान
मनर्थकं स्यात्स पुनरादधीत। तथा योऽग्नी आधाय सर्वज्यानि जीयते स पुनरादधीत। राज्यमन्नाद्यकामस्य वा
त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य। त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य त्रिरात्रावरः। अतश्चनूरात्राद्यपि भवति। अग्नीनिति बहु
वचनोपदेशात्त्रय एवोत्सृज्यंते। अतश्च सभ्यस्यानुत्सर्गः सद्यो वा। तत्र च वि। ग्रीष्मं वसंतमिति स यथेष्टदिति। पु
नर्वसौः पुनर्वसोः पुनराधेयमादधीतेति वचनात्। वर्षासु मध्यंदिने वा। स चैव वर्षासु आदधीतेति वचनात्त

पुनराधेयं प्रति
ज्ञानमुच्यते। ५
...

पुनर्वसुः इति ताराद्वित्वा
भिप्रायं पद्वि वचनं॥ य
याजिकज्ञिका इति बहु
वचनं॥१॥ = मध्याह्नादि
विकल्पः॥२॥

एम
२९
मध्याह्ने ९

स्मादुमध्यंदिन एवारुंधीतेति। सचायं विकल्पः मध्यंदिनेवर्षाकालसंपत्तेः। यदा मध्यंदिनोऽयवर्षा इति प्रकृतस्तत
स्मादुमध्यंदिन एवारुंधीतेत्याह। कुत्रोपाधाने। उभयोः रश्म्योः तं वै दृभैः रुंधंतीति हि श्रूयते। त्रीस्यपूपमर्धं पलाश
मोः पक्वं गार्हपत्यस्थाने निदधात्येवमाहवनीयस्य मावष्ठं सघश्चेत्। स चायमपूपः प्राक्संभारेभ्यः स्थाप्यते। संभा
रेष्वग्निनिधाने विहितं। भूर्भुवरिति संभारेष्विति। न चापूपस्य संभारैः सह विकल्पो धर्ममात्रत्वात्। अतः परिस
मूहनादीन्यंच पदार्थान् कृत्वा अपूपस्थापनं। स घः पक्षे वापूपो भवतः। नरात्र्यंतत्र पक्षे। अपूपं प्रकृत्याह। पूर्वो भ
स्मामेवैनावित्तदग्निस्यामंतर्दधा इति। पुनस्तन्निराकरणायाह। रात्रिभिर्येवांतर्हितौ भवत इति। आग्नेयः पंचक
+ आ ७ पालउपांश्वग्नागुन्नमादनुयाति। तेनोपाठः श्रुचांतीति प्रकृत्याह। उच्चैर्हुतममनुयाजं यजंतीति। गिरंआऽतेः
पक्षव्यावृत्तौ स्कृत्। तदूर्जेवा। उतमानुयाजवर्जं वोपांशु भवति। उच्चैरुक्तममनुयाजं यजंतीति एतावानेव हि विधिः आग्ने
यं प्रकृत्याह। तेनोपाठः श्रुचांतीति। चरणशब्देन सर्वस्योपांशुत्वाचार्येणोक्तं। चरणशब्देन सर्वमिति। पंचकपाल

कृ० भा०
३०

एवैको भवति। नान्वारंभणीयए वकरकारणात्। आग्नेयमेव पंचकपालं पुरोडाशं निर्वपतीति। आग्नीनिति वा प्रथमे
प्रयाजेनुयाजे च। वा समिधो यजेति। देवान्यजेति वा। एवं द्विः श्रूयते प्रयाजान्प्रकृत्य स आश्रावमाह समिधो यजेति पु
नरग्ने। अग्नीन्यजेतिक्षेव ब्रूयात्तिन विकल्प संकुर्या अग्नीनिति चेत्युक्तं। पक्षेवमग्नीनिस्रैनिसैवेसवधारितं
तनूनपातं समिधो यजेति तस्यैव संस्तवेनोच्यते। अतो अग्नीनिति वेस्य वधार्यते। आज्यभागौ द्वितीयो ग्नये पवमा
नायेंद्रमते वा। स चायं वाचनिको देवताविकल्पः। हिरण्यं दक्षिणानड्वान्वा अग्न्याधेयिकी श्रेष्ठैतेः श्रुतिग्रहणं समु
च्चयविधानार्थमिति केचित्। तदुक्तं। अग्न्याधेयिकी दत्वा पुनराधेयिकी दद्यात्स्यपमनुवाद एव। अग्न्याधेयिको
द्विः पूर्वं दत्तास्ततः पुनराधेयिकः श्रुतिग्रहणं च विधानार्थं का निहत्यर्थं। अग्न्याधेयवदन्योस्य पक्षः उक्तस्तिरे
केणान्यदग्न्याधेयवद्भवति। इयांस्तु विशेषः। स घः अग्न्यगारकरणं अरणिप्रदानं उद्धृतस्थानभवति। अत गि
संस्कारान्तं अपराह्णे मैत्रावरुणीवशां नात्तमिते पुरोडाशो दांतं हुत्वा रात्रिश्रुतपा भात्तस्थांति। ततआधा

वासः परिधाना
दि पूर्णाहुसंतं७

१ गं

५रहतिनु ५+

एम
३०

संततक्रमेण

शाखांतरे। काणवा नांसमिदसीतिस मिदाधानमत्रोत्त रमुपप्रयतइत्युप स्थानमंत्राणांपा ठात्। ५

नेऽहमन्यस्यक्षांतरं। पूर्वेद्युः अपराह्णे मैत्रावरुणी वरुणमाल्यमरात्रीश्चपयित्वा प्रातः प्रचारस्तत आरब्धीत्तपुन
र्वैसोऽरेवनान्यत्र। नात्रत्रिरात्रावरमुत्सर्गो नाप्रपूष्पा वितिः। पुनराधेयमनुविहितमिदानीमग्निहोत्रस्यावसरस्तं
प्रोत्साये नृणां स्वांतरएव गतक्रमेण तदंगभूतमुपस्थानमनुविधीयते। सायमाहुत्साऽहुतायां यजमानो ग्नीउ
पतिष्ठते यो स्तप्रेण। सायमुपतिष्ठते तत्सायहि हिरेवाउपतिष्ठंते इति वचनात्। वात्सप्र इति चोपस्थान क्रियानाम
यद्यपि च हुतायामपि सुक्तं। तथापि तु समिदाधानमंत्रकृतक्रमानंतर्यान्नरंतर्यो न्नरंतरमेव कर्तेसम। हुच
त्रत्रस्थ्यहुतप्रायविषयः पयाहुतेचभाराएवर्जमिति। नवा। नवोपतिष्ठेति। अग्रयस्मादुपैवृतितोथयस्मान्नो
पतिष्ठेतेति विहितप्रतिषिद्धत्वात्। विकल्पः स्त्रिलः स्त्रिहृपप्रयंतोस्यप्रलांपरिते चित्रावसवितिच। प्रक्रमारे
वश्रित्वसिद्धे ल्लिलरत्निग्नह्रुणान स्त्रस्थान स्थ्युतानामेव त्रिरात्रतिः चित्रावसविति त्रिरेव। संत्वपिस्युपविश्य प्रज
पतीतिवाक्यशेषः एतावंतु तिष्ठन् जपत्यथासीनः संत्वमिति वचनात्तं गाग्छसंधस्येति। एतच्च संनिधाना

कं० भा०

३१

न्कर्मांगभूतं गां प्रतिगमनम्। सन्निहितप्रस्य पन्थायातं एवं च सति गोपर्श्वे एवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति। सन्निहिते
सा लभते। गामेव गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठते उपत्येति। अग्नी उपतिष्ठत इति। द्विवचनोपदेशात् अधस्तनमाहवनी
यस्य। गां गच्छतीड एहीति। काम्या एतेसा लभते। तामेवालभते काम्या एतेति। सोमानमिति सुनुहकं ब्रतोपायनव
त् अथांतरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्रांकि छन्नग्निमीक्षमाणो जपति। सोमानमिति वचनात्। उदकसंस्पर्शोना
विधानाच्चानुवाकमिति। पौर्णमासवसुत्रे नामग्रहणं। वसु पदेनाच्छूतं तत्र वेला इह सर्वं प्रवर्त्तते। नामग्रहणां तं
च वास्तप्रमिति। भूर्भुवः स्वरिति वौ भौ। भूर्भुवः स्वरित्यनेन वा मंत्रेणौ आवप्याग्नी उपतिष्ठेते। क्रमैस्त सएव। क्रमांत
रविधानात् अस्य च वास्तप्रेण सहविकल्पः यह्वा अहो दी धेमग्न्युपस्थानमिति प्रकृतस्ते यआह। तस्मादेतेनैवो
पतिष्ठेतेति। एतच्च गोपक्षेपि भवति। नसत्र गां प्रतिगमनं स्पर्शनं चास्तीति। प्रवसं [illegible] सर्वान्नयेतिप्रतिमंत्रं। अ
धस्तनोपस्थानसमनंतरस्य पाठ इति। प्रवसतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमभिधीयते। प्रवसन्यजमानः सर्वा
अग्निन्यामे नय आसतेतत्रमाप्तेस्तग्नामांतरे एकुरा श्रावसी नासः प्रवासः॥ आ[illegible] न सुवे। अनुपस्थिताग्नि [illegible] समाय [illegible] नैहेयवैसंतत्र संते [illegible]
हृदा मनसा [illegible] निभ [illegible] ति रमा सं तं मा [illegible] सि [illegible] ति वा हावे [illegible] नरेणापतिष्ठत इति प्रतिदिशमग्नी नुपस्थायेति॥ २॥

कर्मतेगोदुग्ध हीमपभे। द्वध्यान रपक्षेपि भवती तिदेवः। २

ज्येष्ठस्य [illegible] भि [illegible] ध्यावं तो [illegible] भवं नीमिशांतु रभाष्ये प

पूर्वमाहवनीयस्य ततो गार्हपत्यस्य

राम

३१

+ष्टि ९

नग्नीनुपतिंते। नर्यमेतिप्रतिमंत्रं। नर्यप्रजांमेपाहीतिचगार्हपत्यंप्रथममुपस्तिक्रमात्ततआहवनीयांपुनर्दृश्शि
ण्याग्निं। मंत्राणांतुलैंगिको विनियोगः। न्यूनोहितोनयोगार्हपत्यः। गार्हमस्याग्निविसर्जनं। गमनंसामर्थ्यप तिस+
रिप्राप्तमेव। वाग्विसर्गोवत्सरविधिस्समोच्यते। वाग्यमस्तूपस्थानसमनंतरमेव भवत्यवसरांतएविधा
नात्प्रवसन्यजमानंकुर्याद्यथाकालमालभंसंस्कारादूर्ध्वमात्रत्वाद्धेतेश्च। प्रोषितोपियाजमानंकरोतिय
थाकालमिति अग्निहोत्रकाले अग्निहोत्रंयाजमानं। पौर्णमासकाले पौर्णमास्यं। एवंसर्वत्र। कुतएतत्। आ
पं त्मसंस्कारात्तहेतुत्वाच्च यमुद्दिश्यश्च। यदात्मसंस्कारकंकर्तव्यं। यथाव्रतग्रहणंपावनमुंडनादि। यजमानस
त्त्वसंसंस्कारः प्रोषितोपियजमानोयजमानएव। यच्चधर्ममात्रंतत्कर्तव्यं। यथावित्रक्रमादि। कुतएतत्
धर्ममात्रत्वादेव। नखेतत्कर्मणिसंन्निपतितं। श्रुतेश्च। श्रुतिर्ह्यमुमर्थंज्ञापयतियथा प्रोषितेनापियाजमा
नंकर्तव्यं। यस्तदूरंपरेत्याप्यतत्रप्रमाद्यति। कस्मिंस्तास्यहु। नाहुतिर्गृहेयामस्यजुह्वतीतिप्रकृत्याह। योज

गुणेषुपरःश्चिष्वि
दितिहितिवानरदे
व्यु ८ +

एतद्धर्ममात्रं।
धर्मणिसन्निपते
नोपकरोति। ८

नेगशीप:९

कं०भा०
३२

विष्टो भुवनेष्विति सेवमाघन्निधाय। मेनए षैत्तदाह। मनसैवास्यानभ्यप्रोषितं भवतीति। मनसैवानुचिंतनेनप्रस
न्नरव भवतीस्समुमर्थंज्ञापयन्ति। एतच्च मस्यावाग्यमनं। पुनरेत्यमस्यावाग्यमनंकरोति। समिधाणिरनुपेस
कं विदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नि नागन्मेतिप्रतिमंत्रम्। समिद्भिर्गृहीनाभिगच्छति। गुर्वादि
कमनुपेक्षकं गिराहवनीयादीनुपतिष्ठते। आगन्मेतिप्रतिमंत्रं। समासेपि च सत्ययमेवक्रमः स आहवनीय
मेवाग्रउपतिष्ठतीति श्रुतत्वात्। समिधस्समूहनानि चोपविशन। चन्द्राग्न्यानंतरमेवंतिष्ठत्समिधः सर्वत्रेसु
क्ते सत्सुपवेशनं वाचनिकं। परिसमूहनं तृणानामपलुंपनमपनयः अग्नेस्तृणान्युपचिनोतीति जानावं
तराणां तृणप्रक्षेपरसपरो। तूष्णीं वोपस्थानं पूर्ववत्। येनक्रमेणगच्छता तदन्नैवक्रमेण। सर्वैरवलु तूष्णी
मेवोपतिष्ठेते प्रत्यवस्यन्नाह। सर्वे गार्हपत्यः परिहामेहमुपागाशिति सर्वेदाहवनीयदर्शिच। एतच्च पूर्वव
देवयेनक्रमेणगच्छता तदुक्तं। प्रहाय मार्विभीतेति गृहानुपैनिश्लेमायवदमित्प्रविशति। गृहानेव अनतऊर्ध्वं

एप
३२

पुत्रादीन् १

स्मार्तं पुत्रदर्शनेन जपादि प्रवर्त्तते। नहि॥ स्यादाह्ये स्थानकाम॥ श्र॥ अग्न्यन्तरपातुक्रमात्। वास्तमोपस्थानमुक्तमिद्
नीमवसरप्राप्तमग्निहोत्रमनुविधीयते। उद्धरेतिमजमानो ब्रूयात्सायंप्रातरग्निहोत्रे। एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे। स्व
यंहोमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरणमिति प्रैभावः अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्स्वप्युद्धरणे पौर्णमासादिषु न भवति। सायंप्रा
तं मं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रमिति सायमभिहितत्वात् माभूत्प्रातः प्रैषाभाव इति प्रातर्ग्रहणं। नकुन्तः आचार्यो

गार्हपत्ये ८

ऽभिप्रायः। हान्तिवेद्यग्रप्रधानकालत्वादिति। [illegible]। गार्हपत्यादाहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः गार्हपत्यं

पसंप ससोपि तिश्लेषः।

आहवनीयः ५

वसंगच्छति गार्हपत्याद्धि स आहत्तो भवतीति श्रुत[illegible]त्वात्। अनस्तमितानुदितयोः इति ग्रहणात् उदितहोमि

प्रागनुस्वः पक्षेऽनु
दितः। स्वरानुसंप्राङ्मु
खाद्धरणं ७

नामपि अनुदित एवोद्धरणं। प्रत्यक्षगृह्णो वा सायं निरस्यात्। तस्मिं सायंप्रातर्होममेके तस्मिन्न[illegible] सहानुगत नि
हिते एके सायंप्रातर्होमं कुर्वन्ति। एके पुनः प्रातरुद्धरन्तीति विकल्पेन श्रुतत्वात् नित्योदक्षिणाग्निः स च दक्षिणाग्निर्वा

आमणाय १

स॥ हरेदित्यस्मिन्पक्षे। नित्याधिकारो पैंजिंजी विषये इमाह। सर्वेग तश्रितयः नित्या भवन्ति। धार्यागत श्रियद इति

णे ५ = अप्रदक्षिणमुत्तरतः।७
दक्षिणेनाग्निप्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु अंतरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनैवेति। अप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः। अतः इष्टिव्यतिरिक्तकर्मसु आध्यानादिषु परिभा
षा न भवतीति गम्यते।।७।। ।।७= दक्षिणाग्निं दक्षिणेनाप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति।।७।।

कृ०भा०

ग्रामाधिपः२

३३

अथर्दिने रात्र्यां लका लै धारणं दक्षिणाग्नेः ३

अप्रदक्षिणमुत्तरतः।७ उत्तरत पश्चात्:७

वचनात् गतश्रीः स श्रुत्वा प्राप्तश्रीः यं प्रतिगतः श्रीः एवं हि श्रूयते। त्रयो ह वै गतश्रियः ब्राह्मणः शुश्रुवान् क्षत्रियो वि
जयी राजा वैश्यो ग्रामणीरिति। सदा वाहरणं। दक्षिणाग्नेरधिकारात्। दक्षिणाग्निं प्रकृत्याह। अहरहर्वैनमाहरे
युरिति। एकेषामुपवसथे। उपवसथ एवैनमाहरेयुरिति वचनात्। नवावसिते वानवावसिते वैनमाहरेयुरिति वच
नात् नवावसिते वेत्युक्तं। तस्मिन् पचेयुरमावास्यां संतस्मिन्नवावसितास्ते पचेयुरमावास्यां संतस्मिन् पचेयुस्त ब्राह्मणा
अश्नीयुरिति वचनात्। पाकाभावे गोः पयो धिः श्रपितं वै ब्रूयात्। तच्च यजमानः अध्वर्यो रधिश्रयणे कृते त्वा
ते। तद्ब्राह्मणं पाययितवै ब्रूयात्। तच्चाध्वर्युः प्रत्याह। पाययेत् यजमानस्याधिकारात् अंतरेण परात्रीगत्वा दक्षि
णेनैवाप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः वचनात्। अप्रदक्षिणं गमनं। पत्नी च पूर्ववत्। प्र
त्यग्दक्षिणतो गार्हपत्यस्य। चशब्दात् यजमानश्च पूर्ववत् दक्षिणतो यजमानयोरासनेऽरति। पौर्णमासे परिभाषितं
वेतिनानदतिद्रियते। अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति। कुशानां। कूर्चशब्द आसनपर्यायवाची दृष्टः। कूर्चोदुपाव

पक्षे नवग्रहेला अत्रा पत्तरा लकाले धारणं २

एम

३३

राजसूये होमे

गार्हपत्यांते नरवृक्षे न ९

दृष्टमे १

सर्पत्नु वा चेति। तथा हिरण्मये वा कुर्चे हिरण्मये वा फल इति। स्रुचश्चैतदासनं कुर्चे निधायेति वचनात् कुशाना
मपि चैकस्मिन्कृत्वानां तद्देव कार्यम्। परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदग्भिर्दर्भैः पानं दक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेः परि
स्तरणमाहवनीयस्य प्रागुद[illegible]भिः प्रागुदग्रैश्च दर्भै रेवं हि मतं तत्काग्निहोत्रे आवनीयं प्रत्यूहस्य श्रूयते अ
थवामृत्सुदीनां स्तानि तृणानि भवंतिर् दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति वचनात्। अमुनी चापि अग्निहोत्र तृणान्युच्य
ते। न घरित्र प्रागुद[illegible]भिस्तरैरेतदुपपद्यत इति। मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयेनैतद्दृष्टमिहापि तस्यैव परिस्त
रणं। कार्यो विशेषात् आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हपत्यात्तं च [illegible] ततो दक्षिणाग्निं पर्यु
क्ष्यतीति। प्राक्संस्थेपि पर्युक्षणे गार्हपत्यसमनंतरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणं। अन्तस्ततो दक्षिणाग्निमिसु
न्नं। हुतेव धारा वर्जं पर्युक्षतीति वाक्य रोपः। तच्च प्राग्व्रतविसर्गात्। व्रतस्य हि परार्थधर्मत्वात् पर्युक्षणमपि
हि परार्थ इति। अग्निहोत्री रोहमति पुंवत्साम श्रुद्ध्रेणस्यास्यामार्यह्सामूर्ध्वकपालाभ्यां दक्षिणतः प्राचीमु

१२

मृतकाग्निहोत्रे आ
हवनीय एव प[रि]
रिस्तरणं २

दृष्टाग्निहोत्रे २

प ५

होमावधारणे ल
क्षणकापि स्यसर्वे
घ विशेषात् ८

तं च [illegible]

कृ० भा०

३५

दीवीवा। अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची। तन्निहितसाधनभूते द्रव्ये द्रष्टव्यः। तदग्निहोत्रद्रव्यं दुष्टं यस्यां विद्यते सा
यमग्निहोत्रिणी। अत्रापि मतुप्लोपे पुंवत्त्वे अग्निहोत्रीमिति भवति। तथा च दृश्यते। यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वा
दृश्यतेति। पयस्यपि च। अग्निहोत्रशब्दो दृश्यते। यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येतेति। पुंवत्त्वान्नेति वचना
त्। तस्मादस्य पुंवत्त्वाग्निहोत्री स्यादिति। अमूढेणेति वचनात्। दोहयतीति कारितः। तेन गां धुक्ष्वेति प्रेषदानं। स्या
त्सा मार्यन्नूत्रं आर्यशब्दे त्रैवर्णिक उच्यते। स्यात्सामिति च लिंगात्। यघुनीचीः स्यात्सीत्सा घृहित्वा मिघेतेति
ऊर्ध्वकपालायां न तिर्यक्कपालायां। दक्षिणतोवस्थितां प्राचीं दोहयंती। उदीचीं वेति। तुल्यशास्त्रत्वात्। ननु
परिभाषितत्वाद्वाच्यमेतत् प्राचीमुदीचीं वेति। कैते धर्मः सरस्सदोषः एवं च सामान्याप्येगवांनदि[illegible]। पूर्वेणाहव
नीयमात्मस्य गार्हपत्ये धिश्रयत्युत्तरतो निरूह्यांगारान्। पूर्वेणाहवनीयमिति वचनात्तं गार्हपत्यग्रहणं च नि
यमार्थं। उत्तरतो निरूह्यांगारान् निरसंगार निरूहणमंत्रे वा वसरे स्यात्। लवुपदेशात्। आसत्त्याधिश्रयतीति

आर्यस्मृतिः तस्यां त्रैवर्णिके न घटिता यास्मिन्न्यादिताया स्थानत्वात्
परिभाषायां तु कर्तृ धर्मत्वः इह तु नू स्थापिगोनूमन् दोहनं ७।

अग्निहोत्रे पुंवद्भा मितिनिषेधापादा नात् अन्यत्र आ नि यमः २

३५

नवाश्रुतिविरोधात्तथा एवैतेंगारा निरूढा ये धिश्रयिष्यन्भवतीति। अतः पूर्वेतरं निरूहणं। तत आहर
णमिति। अधिश्रयणं च श्रपणार्थं। सुशृतेन जुहोतीति वचनात् लिंगाच्च। इं उत्तं पोष्णं विष्यंदमानं मारू
तमिस्येवमादि। एतच्चाचार्येणाप्याश्वित्तेषूपनिबद्धं। इह पुनरधिश्रित्यैव जुहुयादिति। अतश्च विकल्पः
पयसंपर्यंतीयन्मे ८ एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणं। एवमेव पूर्वेणाहवनीयं पंचैवात्तीयाहै होमार्थस्याहरणं कर्त्तव्यं।
दक्षिणेन वौषधं। औषधं व्रीहियवादि तदाहवनीयं दक्षिणेन वानीयते। तत्प्रतियोगादुत्तरेण वा। अतश्च याग
स८ हूरनियमो गम्यते। तस्मिन् हूतिर दक्षिणेनाहवनीयमुत्तरेण वानयनं संभवति। तत्र दक्षिणेनानयने प्रदक्षिणोप
चारात्म्सस्मुत्तरहः उत्तरत उपचारो वै यज्ञे रत्सुत्तरेणाहरणे श्रुत्सनुत्तरहं वलीयस्त्वाच्चोत्तरेणैवेसवधार्ये स्यतये भाष्यान्तु तेबलीयस्त्वात्
ते ते। हूणेनाव ज्योत्सासिच्याथः पुनरवज्योत्य निधार्यं त्रिरहुहासयस्तुरकृत दधिश्रितं द्रव्यं तणेनाव
ज्योतयेत्। अवज्योतनं च दृष्टार्थं। तदवज्योतयति शृतं वेदानीति। अतश्चाधिश्रयणाभावे तंदुलाद्याव

५ अंगत्वं प्रधानकालहस्य व्याख्या हातुद्धरणादूर्ध्वमस्तमितएवकर्तव्यं ॥ ५

न्यज्योत्तनं। अथासेको पि च हृद्यार्थः उदकस्य हि स्रुयोपयथास्यान्नपपसरन्ति। पुनरवज्योत्तनं च उदकस्रूपसं
विसर्थं। न च एवमग्नावुदकासेको विरोधात्। अवज्योत्तनं तंत्रेण भवति। तेपुनरुदकासेकेन भवसेव
विरोधात्। निधाय्यं त्रिरुद्वासयत्सुरुगरति। णमुलयं। ततश्च मुलकामुकात्रिरुद्वासयेत्। तथा च मृताग्निहो
त्रेश्रूयते। न त्रिः प्रतिष्ठापयन्हरति यः त्रिः प्रतिष्ठापयं हरे धिवक्त्राकुर्यात्। अस्तमितेजुहोति प्रधानस
न्निधेश्वोद्धरणादूर्ध्वमस्तमितएव कर्तव्यम्। उद्धरणमात्रे हि एवं वचनमनस्तमितउद्धृतत्वात्। वैकंकतः

मेष ५

स्रुकुत्स्रुवं भवति पाणिना संमार्ष्टि होमार्थत्वात् वैकंकती स्रुक् प्राप्नोत्येव। स्रुवार्थो यमारंभः पुनः प्रत्तयो
नेयष्यामीत्याह। अमुष्मयेति यजमानस्ति रंप्रस्याह। चतुः स्रुवान्नं नयति। चतुर्गृहीनं च होमद्रव्यार्थं उभ
पत्रोपयोगात्। अतश्च नाग्नेश्चान्यत्तेस्यापि प्रयोजकत्वं। प्राशनं तु शेषस्याप्रयोजकं। तथा च लिंगं। स
यस्तु विपरिशिनष्टि तद्रग्निहोत्रोच्छिष्टमिति। स्याल्यां परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः पिबेत्। अब्राह्मणप्रतिषेधा

आपस्तंबः। वैकंकतस्रुग्होत्रह
वणीबाहुमात्र्यर
त्निमात्री वा प्रस्र
ता इति रित्तिद
१ प्रणीतानाशेष
शेषस्याप्यग्ना
दप्रयोजकं २

कात्यायनः। यानस्
य कुभाव्यं तेनभ
स्यध्वीणि सर्वतः॥
नच लौकिकस्यापे
लितावशिष्टस्यायस्
हूयते॥ १॥

+ मार्गी मध्यविगार्हपत्यादाहवनीयं हरति मुखमात्रे धारयन्॥ स्रुचउपरि समिधं धारयन् वार्शी॥ नगु+

अंगुलयाध्यंतरितायां धारयन्॥

स्रुक्दंडोपरि समिधं धारयन्

श्रौयमाणं भः। नद्वैनान्ब्राह्मणः पिबेदिति वचनात् उपरि समिधं धारयन् मध्येनिगृह्योद्धृत्योपविश्य समिधा होतुम्

ष्ठगुल्मलतासंबंधिनी। अध्वधिश्राव्यः सामीप्ये उपरि भावित्। गार्हपत्यादाहवनीयं हरति मुखमात्रे स्रुवं

नाभिदेशंप्रति ३

धारयन् मध्येनिगृह्योद्धृत्योपविश्य समिधमादधाति अग्निज्योतिषं त्वेति गार्हपत्याहवनीयो मध्येनिगृह्य

नीचैर्गृहीत्वा पुनरुद्धृत्य मुखमात्र एव उपविश्य समिधमादधात्यग्निज्योतिषमित्यनेन मंत्रेण। समिदाधा

नं दृष्टार्थम् अतश्चैनैमित्तिकेषु कुशाग्रंवादिषु न भवति। प्रहीनामभिजुहोति अग्निर्ज्योतिरिति सजूरिति वा

विकल्पः श्रुतेः अग्निर्वर्चइति ब्रह्मवर्चसकामस्य। जुहुयादिति वाक्यशेषः कुर्वैति धाय गार्हपत्यमवेक्षते होष्य

न्नस्मिन्ः कालदूयोपाहननसामर्थ्याद्विकल्पः होष्यन्वा अस्मिन्वा काले इति होष्यन्ता अवेक्षणमनुपयेव लु

चं। सोनुपसाय पूर्वामाहुतिं जुहोति इति वचनात्। तूष्णीं उत्तरां भूयसीं। सवैकनीपद्रव पूर्वामाहुतिं जुहो

ति भूयस्त्वोच्चारं। उत्तरां त्राहृष्य रेखा परोपिदृष्टस्य। अथ योन्नरो खिष्टकृद्राजनमेव सा तस्मान्नाम् उत्तरार्द्धे

द०भा०
३६

जुहोतीति। तूष्णीं पिण्डं स्रुचि परिशेषयतीति कात्यायनः। द्विः प्रकंप्य निदधाति। स्रुवं कूर्चे। उपस्तरणं स्रुचं कूर्चे निमार्ष्टि
नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानं निमार्ष्टि अथ उपस्तरणम्। उपमार्जनं च स्रुगग्रस
मध्येऽद्भ्यः स्वविधमानत्वात्। स्रुगग्रमुपमज्ज्य कूर्चे सोत्तरोऽग्रदेशे निमार्ष्टि नमो देवेभ्य इत्यनेन मंत्रेण। स्वधा पि
तृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानं निमार्ष्टि। अतश्चोत्तानेनैव पाणिना उपमार्जनं। अथामुपस्तरणं पित्र्यत्वेपि सतीति अ

प्राचीनावीतीति ५

यज्ञोपवीती स्यादिति गृह्यसार्थे। एतत्प्रयोगश्च पुष्टिकामः स्यात्। अस्याः स्रुवेण हृष्टपुष्टिमिति सि मंत्रेणेति। एतत्प्रयोगः पुष्टिका
मो जुहोति। चतुरवत्तं पुष्टिकामस्य। अस्यास्तां स्रुवेण हृष्टपुष्टिमित्यनेन मंत्रेण गार्हपत्ये। तूष्णीं द्वितीयां। अग्नये
त्वा ह्यायान्नपतये स्वाहेति दक्षिणाग्नौ। जुहोति। तूष्णीं द्वितीयां। अनामिकया द्विः प्राश्नाति। होमचंद्रमसं उत्सृप्य
निर्लेपा बभ्नो दत्तिं च निरेद्वां जिन्व पितृं जिन्व तृतीयाम् उदूहति। ससत्रूषीं जिन्वेति। उत्सृप्येति पात्रांतरे नीत्वा
स पिहित स्थाय्यै। समुद्रक्षणे भक्षयित्वा। दर्भमपात्रं निर्लेढि। लिह आस्वादने। जिह्वया आस्वादयति। आचम्य तत उ

एभ
३६

समन्येप्य पृथिवी शते स्वाहा पृथिव्या अग्ने तं जुहोमि स्वाहा। अग्ने तं अग्ने तं जुहोमि स्वाहेति॥ चतुर्थीं स्रुचं पूरयित्वा कूर्चस्थाने त्रिः स्रुचो निषिंच

सिंचति। देवां जिन्व पितॄन् जिन्वेति तृतीया मुद्गृह्णाति समुद्रं गच्छ सा जिन्वेति। तृतीयामिति स्रुग्विषयं। ततश्च मेदेन द्विः
स्रुचः पूर्ववत् तृतीयं पुनः उद्गृह्य [illegible] सिंचति। चतुर्थी च कूर्चस्थाने त्रिः स्रुचो निषिंचति। अग्नये पृथिवीक्षित इत्येव
मादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं वाक्यभेदात् स्रुक् स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति। गार्हपत्ये संस्कारे प्राप्ते आहवनीये प्रमु
च्यते। समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युषित(थि) समिद्धसीति। सर्वेष्वपि पशु यथा पर्युक्षणमिति क्रमार्थः। स चायं
मंत्रो ब्राह्मणहस्ताद्विशुष्मं बेत्तव चनत्वा दूष्यपरि[illegible]प्यते। न तु च प्रकृतौ विपरिणामोऽनमुज्यते। यागसाधनभू
नैमित्तकफलप्रभस नत्॥८॥
ता[illegible]ग्निविकारत्वात् दोषः वाग्यतो होहप्रभृ स्वाहा होमात् [illegible] होतारो चेत [illegible] होतारमस्य स्तमिताः वषयार्थ इति
तथाध्वर्युरुच्यते। चेत्कर्तव्योपधर्यः परिवाग्यतो यथा वाग्यत इति। अतश्चाध्वर्योर्दोहप्रभृति वाग्यम विकल्पः क
तेम्ः प्रातर्जुहोत्यनुदिते। सायं होमोऽनुविहितं रात्र्यां प्रातर्होमस्य विशेषानुकथनं क्रियते। प्रातर्जुहोत्यनुदिते
इति। अत्र च यत्र यत्र प्रातर्ग्रहणं तदेव प्रातरितरत्सामान्यं। किंचिदवस्थानादभिहितं किं चिरत्र। तच्चो भयोरपि हो

कृ०भा०

३७

मयोरेकत्वं। तत्रैवमभिधीयते। कर्मैकत्वस्थापनार्थं। साम्यार्थं सत्तरापवर्गाविदमेकंकर्मेति। तत्कुतः अग्निहोत्रं
जुहोत्यभिधीयसायंजुहोतिप्रातर्जुहोती। तिकालविधानं। यथा दध्नाजुहोतिपयसाजुहोती। तिहोमानुवादेन
दध्यादिविधानं। तथाग्निर्ज्योतिरितिसायंसूर्योज्योतिरितिप्रातः एवं सतिसायंप्रातः संबद्धहोमविषयोग्निहो
त्रशब्दस्तेनविशिष्टदेवताकालीनमिदमेकंकर्म। तदेतद्विनियुज्यते। अग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकाम इति। आग्ने
यीसायमाहुतिः सौरीप्रातराहुतिः सायंजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितिवचनात् अथप्रातः सूर्योज्योतिरिति। अप्रका
लभेदादंगानांभेदेनानुष्ठानं। नैतत्सूत्रकारेणापिप्रदर्शितं। आहुतिर्वा प्रधानकालत्वादिति। एवं च सतिकुं
डपायिनामयनादिषुप्रधानाहुतिभेदेनांगानितुतंत्रेणकालैकत्वात्। तस्माच्चसूत्रकारेणकेचिद्धर्माः सायं
होमसन्निधौविहिताः केचित्प्रातर्होमसन्निधाविति कर्मैकत्वस्थापनायैव। अंतरेण परएनीतत्वाद्दक्षिणेन
वाप्रदक्षिणंगार्हपत्यंपरीत्योपविशतीति यजमानः सचायंप्रवेशः साधारणः प्रातरित्यविशेषितत्वात्प

कर्मणांयुगपदभ्या
वः ७

यदेकस्तौसं-परो
गृहीतः सएवप्रातः।
संप्रदायादित्तिकल्पो
मे ७

राम

३७

लीचयथाहेतुं। योस्याहेतुः प्रदेशांतरे विहितः प्रस्मग्रहिणत्तउपविष्टांगार्हपत्यस्येति पल्यूपवेशनं चविधी
यते। अथाचमनाः वसरविधिस्तथा। अथाचमनं विधिर्वा नयत्र। अप आचमति वृष्टिरसीति। अप आचाम

सकृदाचमनं २

तिपजमानो वृष्टिरसीत्यनेन मंत्रेण। वार्त्तं विसृज्य पुनरप आचमति विद्युदसीति। वाग्यमनस्य च पदार्थधर्मत्वात्स
र्वांते विसर्गः अतश्च पूर्वेणोव भक्षणेन वाग्यमनं उत्तरेण विसर्गः विसर्गस्य अनन्तरपूर्वकत्वात् मंत्रलिंगाच्च।
सत्येन प्रतरादेन वाग्नियमो भिधीयते। तस्य च विर्गप्राप्तौ तीस्यपिः क्रमात् उन्नयामी स्याहप्रातः उन्नेष्यामी
सस्यस्यानेउन्नयमी(ति)। प्राकृत ६ हु ६ समिसर्पुभूणं। रचो यत्र वा। वेष्टकत्वात् उभयत्रवाप्रा ६ संख्ये
समिसर्पुभूणं धाराभवति। अग्निश्चादेसार्यः सायंहोममंत्रेषु यत्राग्निर्ज्योतिः स्तत्र सूर्येज्योतिः प्रयोक्तव्यः समा
म्नायप्रसक्तानार्थं चैतत्। समाम्नायेयत्राग्निर्ज्योतिस्तत्रसूर्येज्योतिः प्रयुज्यते। नाः पराग्निकयोरपि होम
मंत्रयोः रात्रुपसत्प्रहेति वा। रात्रिश्चाहेतुरूपसेतिवाप्रयोगः अहेतिवा। ज्योतिः सूर्यरतिवाप्रातः अनेनमंत्रेण

कृ० भा०
३८

प्रातर्होमः। तत्र च परिहृतौ हुतमग्निर्ज्योतिरित्यत्र हि प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति वा जुहोति। एवं हि
श्रूयते। अथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति। पुनश्चाह प्रातः। ज्योतिः सूर्यः इत्यनेन सूर्यो ज्योतिः स्वाहे
ति। अतश्च प्रातर्मंत्रौ विकल्पितौ। अग्निमात्रस्तमिते धर्मसु हरणं च स्वर्गकामस्य। अस्तमितमात्रे उदपास्त्विति कृष्णे
च स्वर्गकामस्य जुहुयात् स चायं गुणफलसंबंधो न कर्मफलसंबंधः। तेनोपप्येसायं जुहुयाद्दिप्यति प्रातरा
युः कामस्य। तमोऽस्यागमे सायमायुः कामस्य जुहुयात् विमतेचत्त्रमसि प्रातः अंतःपर्यैराप पशुकामस्य सायं
प्रातः सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति प्रातश्चाग्निश्रांतेषु। ग्रामानेश्रीकामस्य प्रातः ग्रामानेजनपदे
श्रीकामस्य जुहुयात्। अथ मत्त्विद्धे धूप्यमाने प्रजासु निहृस्येवसहस्रान्नमत्स्यतः। पमिद्धमात्रे धूप्यमाने वाग्नौ
योनाप्रजासु निहृस्येवन्नमत्तुमिच्छति। स एवं स्वरूपेण्णौ जुहो। तच्चैतत् क्षत्रियविषयं। न ब्राह्मणवैश्ययोर्जन
पदस्य संभवः। भूपिष्टं शिथिगृहीतेव सहस्रा योनामगृहीतेव। अधिष्ठाय्येवान्नमत्तुमिच्छति। स एवं स्वरूपे

राम
३८

आलापसमर्पतो ।

+भमहसतः ।। अथयत्रार्चिर्विप्रसृत्वयंति तत्रमैत्रेणा भमजुभि+

न्येजुहो । तच्चैतत्क्षत्रियविषयं । नब्राह्मणवैश्यप्रयोजनपरस्सं भवः स्यात् । एतदपिक्षत्रियविषयमेवोक्तहेतु

ब्रह्मवर्चसीत्य चि

त्वात् श्रीतत्तमैत्रीपर्णाश्रीकामस्य । अथयत्रैतत्स्वदीप्ततरो भवति तत्रश्रीमन्त्रासक्तामोजुहुयात् तच्चैतदूर्णत्र

यविषयमपिभवति । अर्चिःप्रसवायेमैत्रेणा वसन्ति हुन्तजुहोति । एतदपिसर्ववर्णविषयमेव । अंगारेषुनाक

स्यमानेषुब्रह्मवर्चसकामस्य । जुहुयात् । तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेव । तद्धीतरस्योब्रह्मवर्चससंबंधोस्ति । पयसा

स्वर्गकामः पशुकामोवाजुहोति । यवाग्वाप्रामकामः तंडुलैर्बलकामः दध्नेंद्रियकामः अनधिश्रयणंवस्तु

तिसामर्थ्यात् । नदध्याधिश्रयेदितिश्रुतिःसामर्थ्यंचदधित्वमेवापैति । श्रुसुपाकाने तिसामर्थ्यात्तहणंक्रिय

माणंतंडुलार्थ्येभवति । दध्यधिश्रयणप्रतिषेधश्चलिंगं । अनुवादोह्ययं । घृतेनतेजस्कामोजुहुयात् संवत्सरं

जुहुयाद्दृत्तेषामेकेनकामसंयोगे । एतेषांद्रव्याणांकामसंयोगेसंवत्सरंजुहुयात् । एवंकिलकामः समृध्यते

संवत्संमितावैव्रतचर्येतिश्रुतेरनंतरं सायंप्रातर्वा । वाशब्दात्सर्वेविपरिवर्तन्ते । सायंप्रातर्वाकामसंयोगेन

कृ० सा०

३९

जुहोति न संवत्सरं। अग्निहोत्रं हि सायंप्रातः परिसमापनं। तत्र चायं गुणफलसंबंधः तस्मात्सायंप्रातरेवेति सं
वत्सरसंमितान्वैव्रतचर्यैरस्य पमन्यविषयो येवाहुः अग्निविकल्पेषु संवत्सर इष्यते। तत्र स्वग्निविकल्पान्न प्रवृ
स्याहुः। एतेषामेकं ऽ संवत्सरमुपेत्येष्विति। दक्षिणेन प्रवेशनमग्निहोत्रेष्विष्टं। अयं च व्याहारनियमोऽग्निहोत्रे दृष्टः।
व्रतत्रैव हि श्रूयत इति। सायंप्रातराहवनीयस्यासँनोपस्थाने। यदेव सायंप्रातराहवनीयमुपर्यँतिष्ठते उपचा
स्तरइति वचनात्पूर्वमुपस्थापनं पश्चादासनं। अत्माच्चतरमिति विष्ठत्वा पूर्वमासनमुक्तमाचार्येण। तद्बुद्धे
तदुपस्थानं प्राक्पर्युक्षणाद्भवति। हुते हि पर्युक्षणमुक्तं। हुते च धाएव वर्जमिति। उपस्थाने च पूर्वमक्रियमाणे
हुतत्वाद् औपचारिकस्यान्न वास्तम्योपस्थानं। तस्मात्पिपूर्वतरं। काण्वानां हि समिद्वाधानं मंत्रसमनंतरं वास्त
प्रमंत्राणां पाठः। ग्राम्यासनं वा गार्हपत्ये। अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यसमास्तेवा रोते वेति वचनात् संप्रजन्म
नसोपस्थानं दक्षिणाग्निं। अथ यदैव संप्रजन्नन्वाहार्यपचनमुपस्मरेद् इति। तद्वैत एवरिसमाप्नोत्तरकारकं अ

राम

३९

तीसंनिष्क्रमणं। अनग्निःस्वात्प्रातर्मुहूर्तेऽसभासनऽसभ्यस्य। अथ प्रातरनग्निःस्यात्मुहूर्ते सभायामासित्वा पिकामुपस्थयेदिति वचनात् अस्मोद्धृतोमुपेयात्। अथ यत्रैव अस्मोद्धृतमुपतिगच्छेत्तत्रैव तस्योपस्थानमिति। एतच्च पाठानुक्रमात्तैव। स्वयं वा जुहुयात्। अध्वर्युर्वेति विकल्पः उपवसथे नियमः। स्वयं होमित्य। सा। स्वयोहि एवं विद्वां स्वयं मुपवसथे जुहोतीति वचनात् सत्याय मुपवसथ संप्रयोगेनैव नियम इति। इति उपा॥ ध्यायकर्कं कृतौ कात्यायनभाष्ये चतुर्थोध्यायः॥४॥ ग्रंथसंख्या ९५० ॥ ४ ॥ १ ॥ ४॥

सध्यध्येस्रौणिमा सकृत्दाऽउपवसथ सथदिव से ध्यायैर्हेमः१२

उपवसथेदिव यमः२

[OrderDescription]
,CREATED=14.07.20 10:29
,TRANSFERRED=2020/07/14 at 10:40:45
,PAGES=83
,TYPE=STD
,NAME=S0003304
,Book Name=M-2697-KATYAYAN BHASYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF

FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF

FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF

FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF

FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,